

Иса Байзаков

Әдүралай Сүлү

ПОЭМАЛАРЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ — АЛМАТЫ

1965

Суретші А. Гурьев

Қазақтың белгілі ақыны марқұм Иса Бейзақовтың бұл кітабына жұртшылыққа ертеден таныс «Құралай сұлу», «Алтай аясында», «Ақбөпе», «Кавказ» атты поэмалары енді. Аталған поэмаларында ақын ертедегі қазақ даласындағы тап тартысын, ру таласын, сол кездегі әйелдердің бас бостандығы жолындағы ерлік күресін жырлайды.

ҚҰРАЛАЙ СҰЛУ

I

Ойласаң өткен күнді айтады жыр,
 Тыңдасаң, естіледі бір терең сыр,
 Ой өліп, өмір сөніп көп соғылған
 Суреті өткендердің алдымда тұр.
 Толқыны бұл өмірдің талайды ұрған,
 Көп жанды алдап соғып, зарландырған.
 Аяған дертті өмірдің пендесі жоқ,
 Жас демей, кәрі демей торын құрған.
 Біреудің күшін алып, үмітін кескен,
 Біреудің жүрегін жеп, қанын ішкен.
 Жете алмай талай асық мұратына
 Қара күн қан жамылып, басқа түскен.
 Естісем сондайлардың мұң мен зарын,
 Менің де қозғалады қапаларым.
 Ортақпын қайғылының қайғысына,
 Үн қосып күңірену, болған барым...

II

Қазақтың Есім ханы болған кезде,
 Жау жорық жапан түзге толған кезде,
 Болыпты Монтай атты бір әділ би
 Руы Ойбас Қыпшақ, Ортажүзде.
 Ол кезде Шудың бойын қазақ алған,
 Неше жыл сол алапты мекен қылған.
 Оңтүстік Қамсақтының жағасында
 Қалыпты Монтекеңнің аулы болған.
 Монтайды елі қадір қылады екен,
 Айтқанын өнеге деп ұғады екен.
 Ер өліп, ел күйзелген іс болса да,
 Монтекем жөндесін деп тұрады екен.
 Ер құнын екі-ақ ауыз сөзбен айтып,

Монтекең іс жүйесін табады екен.
Сырт елмен тартысқанда табан аумай,
Теңдігін әділ сабаз алады екен.
Әр елдің Монтекеңдей ағасы жоқ,
Болса да ондай үздік бағасы жоқ,
Жалғыз-ақ ел мен ердің ойлайтыны
Өзі өлсе, Монтекеңнің баласы жоқ.
Сол күнде жетпіс төртте бидің жасы,
Қуантып етек тартар жоқ баласы.
Пұшпағы қанамаған бәйбішенің,
Қайғысыз күн өткізер жоқ шарасы.
Токалдан жалғыз туған Қайыргелді,
Би түгіл қуантып ед оарлық елді.
Бір тойда диуананың тілі тиіп,
Күнінде құлыншақтан о дағы өлді.
Монтекең сол өлгелі сөзден қалды,
Ортақ боп бұл қайғыға ел сандалды,
Жиылып жақсылары ел-жұртының
Ас беріп, бата оқысып аза салды.

Ер үшін ел қайғыда содан былай,
Жұбауға Монтекеңді сөз таба алмай.
Шешенін ортаға алып отырды жұрт,
Ешбірі қолай тауып, үндей алмай.

III

Қабакты қара торы, ұзын бойлы,
Кірпікті, бурыл сақал, терең ойлы.
Бұрылып үлкен мұрын, ойлы түспен
Халқына бір жағалап қарап қойды.
Әр-бері ойға кетіп отырды жәй,
Жұрт күтті не дейді деп қимылдамай,
Күрсініп жерден басын алды-дағы,
Сөйледі жұртқа қарап содан былай:

«Уа, жұртым, қайғырмайық бір жас үшін,
Жазмыштың сөгеміз бе еткен ісін?
Ер туса, елден тумақ, елді тіле,
Елсізден ер тумақ па, білмеймісін?..

Ер туып, жоқ елді бар қыла алмайды,
Ел болса, ер туғызбай тұра алмайды,
Тұсында әр заманның бір сұрқылтай,
Ұқсаңдар ата сөзі жай қалмайды...

Уйірінен бөлінсе,
Құланның күйі болар ма,
Өз тобынан бөлінсе,
Батырдың бағы жанар ма,
Қара басын қайғырса,
Биде әділдік болар ма,
Бәйік болып халқына,
Ел қорғаған жастардың
Бәрін де ұлым демей ме,
Мейлің мырза, мейлің құл,
Бұқарасы болған соң,
Бәрінің қамын жемей ме?
Жақсы туса халқымнан,
Бар ма менің арманым,
Айрылмасам салтымнан,
О да менің оңғаным.
Қартайғанда басқан ой
Қара бастың қамы емес,
Көңілді серпіп ашсын ой,
Мұңдана беру сән емес.
Қамсыз қайғы қапалық,
О да ақылдың заңы емес.
Армансыз адам көрмедім,
Осы жасқа келгенше,

Мұңсыз ешкім көрмедім.
Қартайып отым сөнгенше,
Арманы жоқ ер көрсем,
Арымастай болар ем,
Азбайтын тату ел көрсем.
Тұғырға қайта қонар ем...»

Монтекең осыны айтып қалды тоқтап,
Күрсініп қатты деммен күнін жоқтап,
Бір жігіт босағалан түрегеліп,
Сөйледі биге қарап сөзді нықтап:
— Қажытпау жұртыңызды тілегіңіз,
Шын сүйген ұлтыңызды жүрегіңіз,
Көлдегі көгілдірдей Қақажанға,
Қамығып жас кеткен соң, жүдедік біз.
Тағдырдың жазмышына көнгеннен соң,
Сіздің мауық басылуын тіледік біз.
Армансыз адам көрдім бұл дүниеде.
Айтайын соның жаиын издесеңіз.
Бір бай бар Шұлың бойы мекен қылған,
Дермиянды тілекте көңілі толған,
«Армансыз Келден бай» деп аталады.
Он сегіз ұлы он сегіз ауыл болған.
Биекең жігіт сөзін естіп болды,
Отырған көпшілік те көңілі толды.
Бір кезде іздемектей ойға түсіп,
Монтекең сұрап қойды жолдағы елді.

IV

Келден бай сол өлкеден таңдап алған,
«Көк мұрын той» өзенін мекен қылған.
Ол өзен Шудан аққан бойыменен
Батысқа өлкені өрлеп кетеді әрман.

Өзеннің екі жағы қамысты көл,
Жайылып екі тарап болады сел,
Шашты қыз, тарақты алсын, шөп өседі,
Ат шаптырым алабында жайлаған ел.

Шаңқанда шағалалы құстар ұшып,
Шуылдап сұқсыр қонған суға түсіп.
Қызғышы, шәукілдегі жағын безеп,
Аққу, қаз сұңқылдайды үнін қосып.

Алыстан көрінгенде сұлу сағым,
Күлдіріп көтеріп тұр көлдің бағын,
Жан-жағы көктеменің көкмайсасы,
Толтырып жаңа жарған жапырағын.

Қара құрт, қаптаған мал сонау дала,
Бықырлап ақтылы қой толған сала,
Шұбырып көлден жылқы шығып барад,
Қиқулап жылқышылар беткейді ала.

Көктілі, көкалалы төске толған,
Сарықарын биелері мама болған.
Бұлтылдап жұтқыншақтың жұмырындай,
Жарысып құлын мен тай ойын салған.

Өзеннің алқапты астар қабағында,
Тізілген қалың елдің бер жағында,
Қардай ақ алты-жеті ақ орда тұр,
Малы жоқ қотан салған бер жағында.

Сыртқы елде көген шешіп, қозы маңырап,
Қыз-қатын, бала-шаға улап-шулап,
Күңіренген кешкі әуезбен үн қосылып,
Өлкенің кетіп жатыр бойын қулап.

Ортада үлкен ақ үй сегіз қанат,
Түзелген кемшіліксіз сән, салтанат.
Оюмен әлеміштеп отауларды,
Торлаған туырлығын неше қабат.

Екі үйдің арасында тартқан белдеу,
Кермеде байлаулы тұр үш-төрт бедеу.
Тұғырда томағалы бүркіт отыр,
Қақшытып жем беріп тұр оған біреу.

Тақалған үлкен үйге ақ отаудан
Сызылып дауыс шығад ән шырқаған,
Жуырда келіншегін алып еді
Кенжесі Келден байдың ерке Байжан.

Күмістей ақ сақалды, қартқа басқан,
Жас мөлшері сексеннен еркін асқан,
Жамылған торғын тоны сүйретіліп,
Келден тұр үй сыртында қозғалмастан.

Сүйеніп таяғына шырқ айналып,
Алысқа жағалатып көзін салып,
Бұлдырап кәрі көзді кеш ұялтып,
Қарайды маңдайына қолын алып.

Батуға шеті ілінген алтын арай,
Жер астан, аспан үстен қарай-қарай.
Қоңыр түс ойға түсіп, қабақ жауып,
Тиышталып келе жатыр дүние солай.

От шашып қызыл жібек маңайына,
Нұр төгіп көкжиектің маңдайына,
Түсіріп шымылдығын бір заманда,
Күн сұлу кіріп кетті сарайына.

Батыс пен солтүстіктің арасынан,
Келеді салт жолаушы бір-екі адам.
Жөн сұрап бір адамнан қарсы жүрді,
Келдіекең көз жіберіп тұрған соған.
Оқ бойы жерге келіп сәлем берді,
Қосшыға атын тастап қарсы жүрді,
Қол беріп Келден байға амандасты:
— Көретін күн болды-ау,—

деп сіздей ерді.

— Уа шырағым, қай ұлсын,—

деді Келден,—

Түрлерің жат көрінед, шеттен келген.

— Я, баба, руым - Қышпақ,

атым — Монтай,

Көруге сізді әдейі іздеп келгем.

— Сен бе едің Қыпшақтағы әділ Монтай,

Сыртыңнан тілеуші едім бір көре алмай,

Ендеше көріселік, кел, қарағым! —

Жыласып, құшақтасты содан былай.

Келден мен Монтай бірге аяқ басты,

Шұбыртып соңдарына ылғи жасты,

Кіргенде ақ ордаға сәлем беріп,

Монтекең бәйбішеге амандасты.

Терісін ақбөкеннің бөстек қылған,

Ақ киіз оюлатып сырмақ салған.

Арқаларын бумалы жүкке сүйеп,

Отырды екі мейман барып соған.

Кеңеспен бірсыпыра уақыт өтті,

Жататын ауыл, үйлер мезгіл жетті.

Бірі сөйлеп, мақұлдап, бірі тыңдап,

Бір талай қариялар сөзге кетті.

Бір сөздің кезеңімен жанастырып,
 Монтекең байға бір сөз басып өтті:
 — Бақ мынау, бала мынау, дәулет еркін,
 Келдеке, сізде де арман бар ма? — депті.

Келдекең аз бөгеліп ойға кетіп,
 Монтайға жауап берді сөзін күтіп:
 — Армансыз бұл дүниеде жан бола ма,
 Жеткізген кімді «тәңірі» түгел етіп.

— Таңданам, сіздің арман қандай екен,
 Жасаған жанды, бақты бәрін берген.
 Естіп ем сыртыңыздан армансыз деп,
 Бірінші себебім сол іздеп келген.

Тыңдарлық оқиға екен арманыңыз,
 Шер болып жас жеткенше есте жүрген,
 Елден де ер арманы күшті деген,
 Байланған шеріңіз бар қандай жерден?

— Ешкімге айтпаушы едім бұл арманды,
 Қайғымен күйдірsem де шыбын жанды.
 Адам емес, алла емес, мен кінәлі,
 Өлтірттім жазасы жоқ бір жас жанды.

Дүниеден күлмей өттім Күлмес хандай,
 Ойласам өкінішін тау басқандай.
 Кеудемнен арсыз жаным шықпаған соң,
 Тірі жүрмін өмірмен ұнасқандай.

Есімнен қалмай жүрген сол өкініш,
 Күңіренем де, жылаймын ертеңді-кеш,
 Күрсініп дертті леппен демін үрлеп,
 Басың шайқап: — Еттім,— деді,— еңбегін еш.

Монтайым, мейманымсын шын құрметті,
Саған айтпай, кімге айтам қайғы-дертті,
Сақалын сипап ескі балуан қолмен,
Ертек қып өткендерін бастап кетті:

— Дариға-ай, жалын сөнді, кәрілік жетті,
Дәуренім өң мен түстей өтті, кетті.
Қуарып тән қартайып, жан жүдер деп
Жастықта көңіл мұны қашан күтті.

Өмірдің алды жарық, соңы қара,
Талайға түсірді ғой бітпес жара.
Келденнің арманына ой жіберіп,
Менің де жас жүрегім пәрә-пәрә.

— Еліміз тым жауынгер күшті ел еді,
Жорықта талайға жол бермеп еді.
Басшы еді бір тайпы елге ағаларым,
Ешкімнен туып тосу көрмеп еді.
Бір туған үш ұл, бір қыз төртеу едік,
Әкеміз ол уақытта өліп еді.
Мен едім үшеуінің ең кенжесі,
Он үшке менің жасым келіп еді.
Қалмақтың жортушысын аңдимыз деп,
Жас қалмай, барлығы атқа мініп еді.
Тамыздың аяқ кезі жаңылмасам,
Ел көшіп Қаратауға қонып еді.

Кемпіршал, қатын-қалаш елде қалдық,
Күзетке күндегідей даярландық.
Түн болды, малды иірдік орталыққа,
Бір-бір ат бәріміз де ұстап алдық.

Еркекше әйелдер де киіп алған,
Түнімен аттан түспей ел айналған.

Қосылып екеу-екеу әрқайсысы,
Үзілтіп неше түрлі әнге салған.
Жым-жырт түнде сызылған сұлу дауыс,
Жаңғыртып ұйқтап жатқан тауға барған,
Жыр толғап, қысқа таңды әнмен алдық,
Ол күнде әдет пе еді қажып-талған.

Оянды таста ұйқтаған таудың құсы,
Сәулемен араласқан жат дыбысы,
Шырлады бозторғайы ақ көденің,
Сарғайып түрілген соң таңның түсі.

Албасты жерді басқан қараңғылық,
Білінбей бара жатыр ептеп жылжып,
Түрленіп өң мен түстің арасындай,
Таң туып келе жатыр сан құбылып.

Бұлдырап Қаратаудың айналасы,
Бұқпа үңгір, бұғы қашқан қара тасы,
Құшып сүйіп, құшақтасып жарыменен
Әлі тұр табиғаттың бұлт баласы.

Аттарын жіберісті жұрттың бәрі,
Тарасты үйді-үйіне ұйқтағалы.
Түйе мініп, кәрілер жылқы өргізіп,
Қаратаудың баурынан ұзады әрі.

Сүйткенше «жау шапты» деп айқай шықты,
Дүбірі жер жарғандай тауға соқты.
Зырылдауық тартылды кідірместен,
Кенеттен күтіп пе едік ойда жоқты.

Жалаң аяқ, жалаң бас кетті халық,
Біреуі бақан, біреулері сырық алып.

Қатын-қалаш, қалмады тайлы-таяқ,
Ел сеңдей соғылысты аттан салып.

Біреу жылап, біреулер құлап жатыр,
Ел басына түскен соң заманақыр,
Өгіз, түйе мінгендер борсаңдатып,
Жаяудан да озалмай бара жатыр.

Шүү деп айқай шыққанда, жалаң аяқ
Жүгірдім шыбын жанды аямай-ақ.
Жау да айдады, жылқыға мен де жеттім,
Шетінен ұстап қалдым Сұрбикешті-ақ.

Сұрбикеш бедеу еді арқар соққан,
Құстай ұшып шығатын талай топтан.
Басқа қылар қайратым бола алмады,
Қарусыз тұрып қалдым сонша топтан!

Қалың жау тасырлатып кетті қуып,
Алабын Қаратаудың шаңмен жуып,
Оңайлыққа түсетін көрінбейді,
Байқадым жаудың беті сондай суық.

Айналып ауылыма қайта келдім,
Бөгелмей Сұрбикешті ерттеп міндім.
Ағамның қаруынан қару алып,
Бұл жауды не де болса қуам дедім.

Жалынды жалғыз апам, шешем менен,
«Айрылып қаламыз» деп тағы сенен.
Алдадым ізін біліп қалайын деп,
Қорлығы өтіп барад өңменімнен.

Белімде зырылдауық байлап алған,
Көк найза тақымымда қысып салған.

Айбалта, отыз оқпен садақты алдым,
Ағамнан артық болып үйде қалған.

Жөнелдім жауды қуып сонан былай,
Ел қалды жаяу-жалпы, шулай-шулай,
Бұлдырап таңның соңғы сәулесімен
Ұшырттым жан талқыда тулай-тулай.
Күн шықты нұрын шашты әрберден соң,
Күлдіріп дүниені жас баладай.

Көміліп бу мен бұлтқа Қаратауым
Артымда қала берді қарай-қарай.
Жарыстым сардаланың сағымымен,
Адырдан асып шаптым қара құрай.
Көрініп алдым ылди шапқан сайын,
Ізімді тозаң қалды болжай алмай.

Сұрбикеш жымырылтып қос құлағын,
Шақырды шапқан сайын аруағын,
Тер шығып тебінгіден алғаннан соң,
Түсірді бір-ақ жерге төрт аяғын.

Екпіні алдымнан жел, артымнан шаң,
Шабысы жануардың қалдырды таң.
Көзімнен жас шығарды қызған сайын,
Құс жетпес, қоса шауып тоқтатпасаң.

Көрінді жаудың шаңы будақ-будақ,
Аралас бұлтты тозаң, шу мен шумақ.
Жылқыны тас қып айдап, тобын жазбай,
Масатпен кетіп барад мыңдай қалмақ!

Ағыздым алдын орай тез жетем деп,
Жалғызды елемейді кісі екен деп,

Алдына еркін шығып алған кезде,
Қатайтып зырылдауықты алдым жөндеп.

Жылқыға қарсы ұмтылдым тоқтай алмай,
Қиқулап зырылдатып салдым айқай.
Кейін шауып жөнелді үріккен жылқы,
Қалмақтың қайырғанын елең қылмай.
Жылқыға араласып кеттім кіріп,
Қуып жүр қалмақтар да қайтара алмай.
Шаң жұтып, шомылдырдым шаңға өзімді,
Қызумен өлім барын еске де алмай.

Лап қойды маған қарай барлық қалмақ,
Қамалап, қуып жетіп, ұстап алмақ.
Жалындай жалтарады жел үрлеген,
Сұрбикеш жеткізбеді оған бірақ.

Айқаймен шаң жарысып көтерілген,
Қауіп жоқ, қуса да әлі маған келген.
Ойнап қуып жүргендей қалмақ, сірә,
Қызығыма қуанам жеткізбеген.
Бұлтылдап шортан қуған шабаққа ұсап
Талайынан құтылдым едіреңдеген,
Жөнелдім бір алаңмен шыға қашып,
Ойым жоқ жауға еркімді берем деген.

Қарақасқа атты, қалбағайлы қара қалмақ,
Көлденең тұра қалды маған қарап.
Жантайып садағымен тартайын деп,
Енді атқалы шіреніп тұр сығалап.
Дене шошып, жан қорқып тітіреп кетті,
Балдырған жас үмітке қауіп жетті.
Жалғыз апам жылаған өлесін деп,
Шешемнің сөзі де еске түсіп кетті.

Жалын құша жалтардым, үлгірмедім,
Бедеудің сағағынан оқ сарт етті.
Омақата жығылды жерге барып,
Жазмыш қылыш ойнатты, жұмыс бітті.
Үш домалап анадай барып түстім,
Шаң үстімде қуанып бұрқ-бұрқ етті.
Тұра сала садақпен екі-үш тарттым,
Тобына толғауы жоқ оғым жетті.

Жығылды бір-екеуі қалбаң ойнап,
Қалғаны қаптап кетті, дулап қайнап.
Енді қару қылуға келмей қалды,
Түсе-түсе жүгіріп алды байлап!

Теңге таңып, еліне алып кетті,
Он бір күнде еліне барып жетті.
Жылқының жарымына мені қосып,
Олжа деп хандарына тарту етті.

VI

Сейқынның ақыр көндім мазағына,
Жегілдім неше түрлі азабына.
Тұтқынның басқасынан маған қатаң,
Арқаның хандары қас қазағына.

Орыным босағада — тері тұлып,
Сыптай қылып тастаған, тар ғып тігіп,
Құлдары қоршылықпен ас береді,
Тұрады құр қылтиып басым шығып.
Қаласта қоршылықпен күнім өтті,
Елден хабар болмады, мезгіл жетті.
Қазақтың батыры деп құл мен құтан
Бетіме күйе жағып, мазақ етті.

Көшкенде салбыратып, нарға теңдеп
Тірі өліктей қор қылып сан сүйретті
Ажалсыз жан кеудемнен шықпай жүріп,
Сол қорлықпен тұтқында бес жыл өтті.

Ол кезде Тарбағатай қалмақ жері,
Асқан жоқ көпке шейін онан бері.
Арқалық, Тянь-Шань тауын тағы жайлап,
Кей жылдар Маңыраққа да көшеді елі.
Құс ұшып, аң бармайтын қиялары,
Жалғыз-ақ сүйген нудың қоңыр желі,
Жамылған түрлі желең тау сұлуы,
Көктемде көк алқа өскен жидемелі.
Бұлт жамылып, киінген сағымменен
Әлемге мақтанғандай көр деп мені.
Күліп түсіп, көлемін күн құшады,
Менен басқа ұқпас деп адам сені.

Баладай өмірге ерке сұлу туып,
Ерлері жайдай ойнап, үміт қуып,
Талай жас, талай шешен, талай көсем —
Кіндік кескен осы алапта кірін жуып!

Құбылған бриллианттай жерін сырлап,
Бұлбұлы, бозторғайы және жырлап.
Көшкенде керуен өмір еске түсіп,
Кейде жас төгуші едім көз бұлдырап.

VII

Ханы еді қалмақтардың Сейқын деген,
Он мыңдай нөкері бар соңына ерген.
Өзі бай, өзі мықты заманында,
Ешкімге Сейқын тұрып дес бермеген.

Мың басы бектері бар алты-жеті,
Өзінен басқанікін жөн көрмеген.
Ұлдары өр көкірек, батырсымақ,
Басқаға менменсініп жол бермеген.

Сейқынның бір қызы бар жаннан асқан,
Жерде туып, көкте күнмен нұрын қосқан,
Хан түгіл, халқы сүйіп Құралайды,
Әрдайым әйелсінбей ақылдасқан.

Талма түстің шағындай бой нұсқасы.
Түйген жібек секілді түйме басы.
Кәмшәт бөрік шашақты және үкілі,
Төгілген қара мақпал, құндыз шашы.

Кең маңдайлы, қыр мұрын, бота көзді,
Түрімен ұқтырғандай айтпақ сөзді.
Құлқында жаң тартарлық терең сыр бар,
Тани ма дегендей-ақ өмір бізді.

Екі бет уылжып тұр қаны тамып,
Ақ жүзінде өмірдің шамы жанып.
Жас баланың аузындай кішкене аузын
Қызыл ерні сүйіп тұр құмарланып.
Жұп-жұмыр үлбіреген алма мойын,
Ақылдан орнатқандай өлшеу алып,
Білегі аппақ арай, ақ жамбыдай,
Сұлулық есі кетіп, тұр таңғалып.

Үстінде қызыл торғын, жеңді шапан,
Шырмауыт жиегіне кесте салған.
Көк көйлек, омырауында алтын алқа,
Ол күнгі қалмақ, қазақ салты болған.

Өкшесін көкпен ойған қызыл кебіс
Орнатып қима тақа, батқы салған,
Арқаның ақ бұлтынан ай күткендей,
Қарайды ойлы көзбен кешке таман.

Қоңыр жел күліп келіп бетін сүйед,
Лебінен сүйген сайын жалын тиед.
Кей кезде жұмбақ бір ел еске түсіп,
Өз жанын өзі ұға алмай от боп күйед.

Шіркін-ай, шыдамайды-ау жаны құрғыр,
Елестеп өткенді айтсаң бір терең сыр.
Өткенге ой бөлмей-ақ қояр едім,
Жанымды жеңетұғын осындай жыр.

Бір күні ханның үлкен тойы болды,
Жинады аймағынан барлық елді.
Босатып тұтқындарын басқа жұрттың,
Ақыры жалғыз қазақ маған келді.

Өзгедей босатпады мені тегін,
Жіберсең жоқтайды деп ескі кегін.
Алдына Сейқын ханның алып келіп,
Жұмсады ант сұрауға екі бегін.

«Қалмаққа жау болмайсын бұдан былай
Ханымыз жарлық қылды саған солай,
Ант беріп, уәде бер осы сөзге,
Әйтпесе босатпаймыз біз сені жай!»

Ар көрдім ант беруді дұшпаныма,
Долданып қарлық іске қосқанына,
Кетіппін ызаланып қаным қайнап,
Қалмақтың ант берер деп тосқанына.

— Саған жау, Сейқын сұмырай, мендей қазақ,
Болмаймын бас алсаң да үйтіп мазақ.
Өлсем де елім үшін өкінбеймін,
Еркінде көрсете бер қандай азап.

Қайтсе де қосылмайды саған қаным,
Жаралғаннан жұртымды сүйген жаным.
Бүгін шешіп босатсаң, ертең жаумын,
Сендей жауды жапыру ойлағаным.

Апарып орныма тағы қойды,
Қараңғы үңгір ездi еңсе, бойды,
Бұрынғыдай далаға шығармайды,
У қылып жұта бердім талай ойды.

Талып ұйықтап кетіппін тұрып сонда,
Асулы тастан салған босағада.
Біреу келіп еппенен оятты да,
Кепті жерге түсірді бір заманда.

Таныдым ханның қызы Құралайды,
Көргендей бұлттан шыққан жарық айды.
Бұрын талай өткенде қарамайтын,
Келер деп хан қызын кім ойлайды.

Үндеспей екі ойлы көз қалдық қатып,
Жұмбақты сыр денені тұнжыратып,
Күрсініп, сұлу бұрын көз тайғызды,
Асықтық әлсіретті, лебі тартып.

— Сіз бе,— деді,— кешегі көнбей кеткен,
Қаймықпай ханға қарсы айбат еткен.
Сіздің қазақ екеніңіз білінген соң,
Мен сізді іздеп келдім бір себеппен.

— Қандайын мұңың болып келдің маған? —
— Айтатын арызым сол батыр саған.
Тең болмағыр Сейқынға пенде емеспін,
Не жәрдемің тиеді айтсам оған?

— Айт, — дедім, — шын мәнісін түсіндіріп,
Бастады сөзін сұлу жылап тұрып.
— Әкем Сейқын, шешем менің қазақ қызы,
Қайғымен өліп кетті, шерлі жүріп!

Әкеміз бір жорықта қазақты алған,
Аз болып елі қарсы тұра алмаған.
Сол күнде он бесте екен менің анам,
Жас науша сорлы болып қолда қалған.

Қызығып артық сұлу болғандықтан,
Анамды қаны қара Сейқын алған.
Көнбесіне еркі жоқ жылай-жылай,
Сүйтіп осы Сейқынға пенде болған.

Басқалардың шешесі қалмақ қызы,
Сорлы анамның мен-ақпын жалғыз көзі,
Өлерінде «құлыным» деп, жаным анам,
Бар еді өсиет қып айтқан сөзі.

Анама ешбір жанды тең көрмеуші ем,
Әке деп Сейқынға да өң бермеуші ем.
Аналық жүрегінде шын махаббат,
Мені ғана сүйгенін құп білуші ем.

«Жауыңа пенде болма» деген анам,
Қайғымен елін ойлап өлген анам.
«Жұртыма көзің көрсе сәлем айт» деп,
Қайғысын өлерінде берген анам.

Сол елі сорлы анамның сен боларсың,
Айтулы арманына тең боларсың,
Құтылмақ зор міндетім аманаттан,
Дертіме, Келден батыр, не табарсың.

Сол үшін келіп тұрмын міне сізге,
Түсіндім кеше ғана сіздің сөзге,
Құтқарам, мейлің тірі ал, мейлің өлтір,
Ерлік жоқ мен істейтін одан өзге.

Соны айтып мөлтілдетіп төкті жасын,
Меруеттей жаспен жуып қайғы-ызасын,
Мен де бірге егілдім ерлік жетпей,
Көрген соң күнасі жоқ жас жарасын.

Өкініп өшпес қайғы уын берді,
Дарига-ай ұмытпаймын сондай жерді,
Жасты жаспен ағызып жуа бердім,
Шыдатар әйел күйі қандай ерді.

— Жолыңа мен тасаттық *, сен қалайсың?
«Мен сендік, ар айғақ» деп қолын берді.
Жас ойда жасырынған жанның сыры,
Шығарды сұлу жүзден суық терді.

Қолының қолды қысқан ыстық лебі
Жасырын күйді шертті денедегі,
Асықтық екі жасты кетті билеп,
Сынасып бөгелуге жетпеді ебі.

VIII

Келер түн ың-шың дыбыс тағы да өлді,
Ұйқысыз біз күзеттік қалың елді.

---

* Тасаттық — құрбан деген мағынада.

Жайшағыр деген ханның тұлпары мен
Торғайкөкті Құралай алып келді.

Тасалап түн қолтығын кеттік жүріп,
Арқаның жөні осы деп желі құрып.
Жансыз түнде тұлпардың дүбірімен,
Тас құлағын салғандай бұғып тұрып.

Екі жастың тілегін тілегендей,
Жер үстіне қараңғы тұр жығылып.
Аңқау дала аңырап айналадан,
Таулар да бас иеді тәжім қылып.
Сылдыраған бұлақтың даусы да өшіп,
Дүбірдің екпініне тұр тығылып.
Қатты жүрген жүйріктің екпінімен
Бетті сүйіп желпіп тұр жел де күліп.
Үміт қуған жүректің тишы кетіп,
Дем ала алмай келеді жан тұншығып.
Талай алқап қарсыдан өрлеп асып,
Талай биік таулардан кеттік шығып.
Таң сызылып пердесі көтерілді,
Сәулемен қараңғылық итерілді,
Өлкеден қараңғылық үн шығарып,
Түрлі күй, мың дыбыспен жан тірілді.
Жас кетті киіктей ат атылдырған,
Жұпарлы далаға бой жатылдырған.
Жарқырап күн де шықты,
жарық жетті,
Патшасы бар әлемнің әділ тұрған.

Анасы махаббаттың жер құлпырды,
Нұр төгіп жер-жаһанға күн құлпырды,
Теңбіл аспан тесіле қарағандай,
Далада тағыға еріп кім құлпырды?

Жұмбағын сол күндердің жұтып өткен
Құлдары махаббаттың жас құлпырды.
Адам деп соны да мен ойлармын ба,
Түсініп тыңдамаса мұндай сырды...

Жәйшағыр қане жүр деп елең етед,
Торғайкөк шұлғып тастап, сып-сып етед.
Киінген асыл киім жас Құралай
Қадаған бриллианттай жалт-жұлт етед.
Мөлдіреп екі көзі қарақаттай
Нұрланған екі беті жарқ-жүрқ етед.
Тұлпардың жалы су-су,

тақым ду-ду,

Сүйріктей сұлу қолын ербеңдетед.
Арудың әппақ тәні қажыды-ау деп,
Менің де айтқан сайын мазам кетед.
Сардала сағым ойнап сақ-сақ күлді,
Таулар да көк садағын мойнына ілді.
Басына бір биіктің шыққан кезде,
Құралай қуғыншыны қарап білді.
Алыстан шұбатылып ұшқан тозаң,
Кешікпей жақындасып бізге келді,
Сейқыннан басқалардың көбі түгел,
Есебі жүзден аса көзге ілінді.

Жөнелттім Торғайкөкпен Құралайды,
Бұл жаудан енді аяну жарамайды,
Сейқынның үлкен ұлы Дауыл батыр
Көлденең мені жан деп қарамайды.

«Әуелі сол сайтанды шаншайын» деп,
Жөнелді қуып Дауыл Құралайды.
Жәйшағыр астымдағы құстай ұшты,
Ұмтылдым төтесінен біліп жайды.

Шашағы найзасының желк-желк етіп,
Айбалта, қылыш, қанжар жарқ-жүрқ етіп.
Тістеніп көзі жайнап о да ұмтылды.
Айқасып найза салдым, қуып жетіп.
Қырандай көз айырмай Дауыл қақты,
Көк найзам күл-күл болды күміс сапты,
Ол салды айбалтамен, мен сермедім,
Сынығын найзасының аспанға атты.
Суытпай қорамсақтан салып өттім,
Арам тән аударылып сеспей қатты.
Баяғы қарақасқа атты қара қалмақ
Тез жетіп, менен бұрын ұстады атты.
Шапқанша садағыммен тартып кеттім,
Төбедей төңкеріліп о да жатты.
Тайсалды кейінгілер бір-бірлеуге.
Жан шіркін жаман итке қандай тәтті.
Садақпен суылдатып оқ жаудырдым,
Ажалдың айғағы боп қандар ақты.
Жанымның жаралары жазылғандай,
Аз да болса айызым тыным тапты,
Ажалдың күйін шертіп содан былай,
Шу мен шаң өлкені алды қулай-қулай,
Жаралы жан, жансыз тән даланы алып,
Он сан адам қырылды өлімге улай.
Қиянатшыл өмірдің таласы үшін
Сорлы адамзат қырылды-ау талай-талай.
Ер ашынса еңбегі еш бола ма,
Бір өзім көпке тұрдым жан аямай.
Басшыдан қырық шақтысын құлатқан соң
Қалғаны тоз-тоз болды шыдай алмай.
Тізе қосып бірлесіп шаппаған соң,
Қасқырға сыртын тосқан болды қойдай.
Быт-шыт боп жеңілгені тұра қашты,
Ыңырсыған өліктер қалды солай.

Қанымда кешілместей кегім қалған,
Гапқандай тыныс алдым көңілім жай.
Бір тауда қарауылдап күт дегенмін,
Іздедім серігімді содан былай...
Бағана жау жеткенде жас Құралай,
Атылған алдындағы тауға қарай.
Келденнің бекін деген шатқалында,
Соғыстың соңын күтті жылай-жылай.
Құйындай ығы-жығы жауды көріп,
Тілейді сақтай көр деп жасаған-ай!
Өңіне үміт үзген қауіп кіріп,
Атынан жерге түсті шыдай алмай.

— Не болмақ, менің күнім Келден өлсе,
Мәңгілік тағдыр қайғы уын берсе,
Хандардың енді бетін қайтіп көрем,
Мені де күң қылатын кезек келсе.
Тұтқынға жастай түскен алтын анам,
Қайтпекпін маған соның жолын берсе.
Анамның аманатын іске асырмай,
Арыма не демекпін әсіресе.

Сүйгенім көптен жалғыз арманда өліп,
Алмақ па ханның қолы мені жеңіп...
Қуарып екі беттің қаны қашып,
Жығылды тасты құшып жылап келіп.

Тұлпар тұр, тас қойнында жатты сұлу,
Үмітсіз тұңғыыққа батты сұлу.
Үмітін ақыл алып, сезім билеп,
Бір оңай істің жөнін тапты сұлу.

Тез тұрып алмас қанжар қолына алды.
Аяр жан сорлы жаста қанша қалды.

Алмастың суық жүзі ой түсіріп,
Кідіріп бір минутке сынға салды.
«Мен өлем, Келден қайтед тірі қалса,
Өлтірмей қалмақ ұстап байлап алса,
Өлмейін сүйгенімнің ісін білмей,
Кім білед, бағым жанар, тірі қалса».
Соны ойлап шықты сұлу тасқа өрмелеп,
Ажалға ашық күші болды себеп.
Жау қашқан, Келден тосқан жерге қарай
Дірілдеп көз жіберді сұлу жүдеп.

Жау жеңіліп майданда Келден қалған,
Жәйшағыр ор қояндай ойнақ салған.
Керек-керек қаруды жиып алып,
Жүгіртіп келеді екен тауға таман.
Кенеттен өңі кірді жас баладай,
Жүгірді түсе сала атқа қарай.
Қарсы шауып шатқалдан шыға келіп,
Жолықты Келденімен жас Құралай...

— Мақтанып қуындырдым қысып, сүйіп,
Қатарласып бетіме беті тиіп,
Сылқылдап жетім сұлу сүйдіргенде,
Жаны құрғыр жай таппай кетті күйіп.

IX

Күні-түні Бетпақтың шөлін басып,
Алабынан адастық арман асып.
Кез болдық қалың қамыс бір қопаға,
Шаңқай түстің кезінде қалжырасып.

Мен айттым тынығуды ат шалдырып,
Құралай ұнатпады түйсін кіріп.
— Ұры-қары, зияны бар жер шығар,
Түспе! — деп, безектеді тілек қылып.

Көнбедім демалсын деп тілегіне,
Түсінбей түйсін кірген жүрегіне.
Күлместей күлмей өткен сорлымын ғой,
Арманда әлі өкінем керегі не?

Аунатып тұлпарлардың ерін алдық,
Тамақ ішіп, жайланып тиышталдық.
Әуе жерге түскендей ыстық күшті,
Салқындап шомылуға көлге бардық.

Бір суда жас Құралай жалғыз қалды,
Қалжырадық, ыстықтан бас айналды,
Құралай ұялам деп шешінуге,
Шомыл деп менен бөлек тілей қалды.

Тілегін бермейтұғын шамам бар ма,
Жас жүрек құл емес пе сүйген жарға.
Түспе деді, қопаға мен түспедім,
Ылғи ғана мен жеңсем жөн бола ма?

Иіліп ой ойлаған қамыс, қоға,
Сыбдырсыз мұңайғандай төмен бұға.
Аспанның тақталанған бұлттары
Суретін түсіріп тұр мөлдір суға.

Жалаңаш сұлу тұрды даярланып,
Қанды көл, қопа басты шыр айналып,
Күмістей аппақ тәнге күн шағылды,
Білек, балтыр қояндай жұмырланып.

Астында қара шаштың көз жаудырап,
Еркелейді өзіне-өзі құмарланып.
Екі алма аналықта алдиярлап,
Күліп тұр жас балаша, шамдай жанып.
Жамбыдай тән үстіне әліп тартып,
Мықынсыз сұлу суға кетті батып.
Қанатымен қағынған аққуға ұсап,
Шомылды сумен ойнап шапылдатып.
Астында шам, үстінде құндыз жүзіп,
Ақ қайрандай денесін қимылдатып.
Шошытты Құралайды суда ойнаған
Әлдене қамыс ішін сылдыратып.

Кешікпей қайтып келіп тұрағыма,
Қарадым жарымды іздеп жан-жағыма.
Бұл неге кешікті деп іздегенше,
Шыңғырған дауыс келді құлағыма.
Тұлабойым шымырлап мұздап кетті.
Не пәле кез келді деп қарағыма.
Жүгірдім өзім тастап кеткен жерге,
Оғын сала әзірлеп садағыма.

Дамылсыз дыбыс күттім демім санап,
Әлсіздеу ішін тартты тағы жылап,
Қоян алған бүркіттей шөге түсіп,
Құралайды жолбарыс жатыр талап.

Тұра ұмтылдым, садақпен қалдым тартып,
Жолбарыс та жығылды сеспей қатып.
Қуанышым, қуатым, жан серігім
Сұм ажалға кез болды түзде жатып.

Қайғы басты қараңғылық қамағандай,
Қоштасып қопа бірге жылағандай,

Жаралы тәнін құшып Құралайдың
Сорлы жан мен күңірендім содан былай.

Айрылдым өмірімнің жарығынан,
Алып келіп, қопаға тілін алмай.
Жасымнан көргенімнің бәрі қайғы,
Жас жанды аямаған жасаған-ай!..
Несіне сенен қалып тірі жүрем,
Мені де алсын ажал тірі қоймай.
Өлмек боп қолға алдым қанжарымды,
Құралай ыңырсыды қозғала алмай.

Астында жібек шаштың қанданған бет,
Жарадан қан саулады, дірілдеп ет.
Күңіреніп басында Келден отыр,
Құралай көзін ашты екі-үш рет.

Сөйледі жүзіне өлім нұры кіріп:
— Құшағын жайып тұр ғой анам келіп,
Қиянатпен тууыма себеп болған,
Жауыз Сейқын жоқ болды бір көрініп...

— Жан анам, барайын ба? Барайын деп,
Риза бол балаңа,— деп, қойды күліп.
Аздан соң Келденіне арыз айтып.
Есіл қыршын жан беріп, кетті үзіліп...

Құралай бұл сөзді айтқан сонда маған:
— Сүйіктім, тілегіңе жетпей қалған,
Мен өлсем де мақсатқа жетіп өлдім,
Анам сөзін орындадым мойныма алған.
Сен де жет тілегіңе өуелдегі,
Шерін жаз жүрегіңнің жараланған,
Мен өлді деп сен өлме, өмір тіле,
Дұшпаныңнан кегінді ал назаланған.

Басында қабыл болды біздің тілек,
Өлсем де сол ісімді қылам тірек.
Өмір сүріп, өркендеп, ұрпақ өсір,
Соны сенен тілейді сүйген жүрек.

Жас шығармай мөлдіреп екі көзі,
Осы еді Құралайдың айтқан сөзі.
Уәде деп зарланып серт айтқанда,
Қуа болып үн қосқан жердің жүзі.

Сұлудың Құралайдай сол болды ісі,
Жеткендей ұмытуға кімнің күші,
Монтайым, қартайғанша қасіретім сол,
Арман ба, емес пе арман маған осы?

Осыны айтып кеңкілдеді Келден жылап,
Алдын жуды сақалдан жас домалап,
Бұл арман Монтекемнің күйін шертіп
Мұндасты екі кәрі бірдей жылап.

— Дариғай, талай жаудан кегімді алдым,
Соғысты бұл алапта талай салдым.
Үш-ақ күн өмір сүрдім үш мың жылдық,
Не керек жазылмайтын дертте қалдым,—

Деп Келден тамам қылды барлық сөзін,
Қартайтқан бұл қайғымен бейшара өзін.
Жазалы кім, жазасызды күйдірген кім?
Тексерші өткендердің әрбір ізін.

1925 ж.

АЛТАЙ АЯСЫНДА

Ал десең аясына алады Алтай,
 Көргенде көңілге күй салады Алтай.
 Сұлудай торғын киген бұлт жамылып,
 Арқаға әлденеше қарады Алтай.

Алтайдың ең үстіне Ақтау биік,
 Бойына бұлт жете алмай тартқан күйік.
 Аңдары бұғы, марал ойын салып,
 Секірген қиясында өршіл киік.

Алтайдың алқабында аю, қаблан.
 Оңтүстік даласында орғып құлан.
 Елігі, ешкісімен есебі жоқ,
 Жайылып сайын шөлде сайрандаған.

Секілді ақ бас атан алабасы,
 Бұлт жайлап, бұлттан өзге қона алмаған.
 Ақша қар ақ күмістей ай шағылып,
 Жібектей бұлттан басқа оранбаған.

Арудай қара торы көсіліскен,
 Қаратау етегіне құлап түскен.
 Ақ торғын қалықтайды қойнауында,
 Гүлдердің көбелектер сөлін ішкен.

Бірінен-бірі биік ну қарағай,
 Етекпен көтерілген өрге қарай.
 Таулардың өркештенген өрлерінде
 Қыз емшек қия тастар тұр жағалай.

Көргенде көз, көңілдің Алтай емі,
 Алтайдың кен аңқиды алған демі.

Жерінен алтын, күміс жентектеліп,
Алтайдың кен құсады талай жері.

Күн мүсін қыздан сұлу Алтай сері,
Күмістей су лақтырған өзендері.
Даусынан дүрілдеген тау сілкініп,
Тас жарылып құлайды кейбір күні.

Ән салады бұлбұлы үзілдіріп,
Үннен үнді маржандай тізілдіріп,
Нәзіктігі жүректі елжіретіп,
Есің ауып тыңдайсың дымың құрып.

II

Алтайды аялаған талай халық,
Жеріне, жемісіне мейрі қанып.
Ұйғыр, ойрат, торғауыт, қазақ, қалмақ
Алқа тағып Алтайда жүргені анық.

Жалын жұтып, тас шайнап талай ердің
Ханмен, бекпен күресіп өлгені анық.
Алмас қылыш, ақ семсер, көк сүңгімен,
Хан алдаса батырдың көнгені анық.

Сол Алтайдан батысқа көзді салсаң,
Қоныс қылып найманның жүргені анық
Қалмақ, қазақ хандары бірауыз боп,
Қарашыға соққыны бергені анық.

«Қарақасқа атты Қамбардың еліміз» деп.
Тоқсан үйлі тобырлар сіңгені анық.
Белдісіне найманның қоңсы қонып,
Талай таяқ өмірден жегені анық.

Қалба мен Маңырақтың екі арасы,
Сайынды еркін жатқан кең даласы,
Бөкен жортып, бөрілер бұқпа қылған,
Малға шүйгін, май аққан айналасы.

Ұшан-теңіз көсілген кең даланың,
Төңкерген тостағандай бетегесі.
Сол көсілген даланың оң жақ беті
«Қалмақ қырған» тауының кенересі.

Қарашаның қонысы «Қарақойда»,
Өзге елден шет жайлайды, қалып ойда.
Ұлы жайлау аталы Құсандікі,
Тоқсан үйлі тобырға қоныс қайда.

Тоқсан үй «Қарақойда» елден ерек,
Аз ауыл отыратын көптен бөлек.
Анда-санда таудағы ел сауығына
Шақырады, келеке қылса керек.

Қаратайдың баласы Балағазы,
Өз әлінше тоқсанның өнерпазы.
Ол күндегі қазақтың бір кәсібі —
Балағазы аң аулайтын қысы-жазы.

Сонда жасы нақ толық жиырма бесте,
Кеммін дерлік жері жоқ ақыл-есте.
Отанында жігіттер байқасқанда,
Ешбіреуі жықпайтын ерегісте.

Бұлардың жамағайын аталасы,
Қызын алып, қыз берген баталасы.
Құбылай он бес шақты үй, оңаша ауыл,
Оның да кірмелерден арғы атасы.

Аралас Балағаздар ауылына,
Тартады бірін-бірі бауырына.
Ішінде ағайынның ынтымақшыл.
Елдіктің жеңілі мен ауырына.

Бар еді Құбылайдың жалғыз қызы.
Жанарлы шамдай жанған екі көзі.
Екі ауыл бұратана басын қосса,
Ішінде көз тартатын сол жұлдызы.

Шаңқандығы шағала секілденіп,
Күнменен шағылады көрсең жүзі.
Уыз беттің қанынан нұры тамып,
Күйден күшті сөйлесе кейбір сөзі.

Кірпігінен секілді құндыз атқан,
Жіңішке қара қасы тура тартқан.
Ақ мандайлы, ақша бет аясында
Ақылдылық белгі бар толып жатқан.

Қолаң шашы құйылған арқасына,
Су еркесі құнайдай * құндыз тапқан.
Ақ торғындай мойынын күн сүйеді,
Осыншама сұлу ғып кім жаратқан.

Жанарында жас толған қара нәркес,
Қарасаң да тоймайсың ертенді-кеш.
Қарашығы қайнаған терең ойда,
Кел адамзат дегендей жұмбағын шеш.

Еркежан жалғыз қызы Құбылайдың,
Біріне теңегендей күн мен айдың.

---

* Құнай — Құндыздың баласы.

Қорғалап отанының кемдігінен,
Қасына қона алмайды аулы байдың.

Құбылайға кеп жүрді Балағазы,
Дастастығы үзілмей қыс пен жазы.
Балағаз Еркежанмен қарасқанда,
Көздерден жалындайтын жастық назы.

Құрметпен Балағаздың атын байлап,
Масатпен отыратын күліп-ойнап.
Тобымда менің теңім осы ғой деп,
Ішінен алдақашан қойған ойлап.

«Қайтемін қоқырайған хан мен бекті,
Сан қайта әкемді де мазақ етті.
Тең көрмей ауылымды таптаттырып,
Оларға жар боламын не себепті».

Осы еді Еркежанның жүрегінде,
Білетін Құбылайдың тілегін де.
Аққұла Балағазды құрмет етіп,
Сағынса шақыратын керегінде.

«Еркешті зорға берсем оңамын ба.
Итіндей сол ауылдың боламын да.
Өзімдей төмен ата Балағазы,
Осыған құрығымды саламын да».

Құбылай осыны есеп ететұғын,
Алдынан жарық сәуле күтетұғын.
Балағаз келген күні жай қыдырып,
Үйінен сылтау тауып кететұғын.

Шешесі Еркежанның Күміс-дағы,
Әзілін сырттан тындап күтетұғын.

Ән салып, өлең айтып екі қыршын,
Қалжыңды тереңдетпей бітетұғын.

Бір күні Балағазы тағы келді,
Жамылып жазғы ыстықта қоңыр желді.
Өзі де байқамайды аттанғанда,
Не тартты, сол ауылға неге келді.

Көрмесе Еркежанды тұра алмайды,
Барлығын қандай күштің ұға алмайды.
Көргенде Еркежанды өң құбылып,
Айтуға ешбір қалжың таба алмайды.

Ерленіп осы жол бір сөз деді:
«Көрмесем тұра алмаймын, Еркеш, сені».
Қызарып Еркеш бетін қырын бұрып,
Жымиды жас баладай, үндемеді.

Балағаз тағы да айтты: — Көрер көзге,
Еркежан, сұлу бар ма сенен өзге.
Еркежан қымызды әкеп беріп жатыр:
— Сөзіңіз байлаулы ғой өзіңізге.

Үндеспей біраз қалды содан былай,
Балағаз жанды жалын шыдай алмай;
Қолынан Еркежанның ұстағанда,
Бар дене әлсіреді, қуат қалмай.

Алқынып жастық билеп жүректерді,
Шығарды денелерден суық терді.
Дыбысын естіп сырттан Құбылайдың,
Екеуі қолын жылдам қоя берді.

— Келем деп кешке таман Құлжатасқа, —
Еркежан жауап бермей жүре берді.

Жатқанда аттандырып Балағазды:
— Ертең болса, сөйлесу мақұл,— деді.

Балағаз үйге қайтты ойлай-ойлай,
Үмітті жар құшатын сөзге тоймай.
Жан досы Жоламанға келіп түсті,
Өзінің лашығына мойын бұрмай.

Жоламан Балағаздың шын жолдасы,
Оның да басқасы жоқ, қара басы.
Баулыған Балағазды бұл болатын,
Үлкендеу Балағаздан оның жасы.

Қайратты, екеуін де өткір дейтін,
Елінің бас қосқанда бозбаласы.
Күзетте қажымайтын сол екеуі,
Ұшыраса қиындыққа елдің басы.

Балағаз Жоламанға төкті сырын,
Ұялшақ секілді еді бұдан бұрын.
«Еркешке ертең кешке сөйлесем» деп,
Білгізді белгілескен көңілдерін.

Жоламан зерек еді ақыл-ойға:
— Мін болар, бала, сірә, мұның бойға.
Құбылай мұны білсе өкпелейді,
Байқа сен, бөтен емес оны да ойла.

Шынында екеуің де құмар болсаң,
Құда боп айттырғаның жөн болмай ма.
Жасырын бұл ойларың сыртқа шықса,
Қарашы өзді-өзіңе мін болмай ма.

Бұл сөзге Балағазы қалды тоқтап,
Жөкеңнің ақыл айтқан сөзін сақтап.

Кешікпей Жөкең бастап, тобыр қостап,
Жастардың тойын тойлап қойды баптап.

Тобырлар бір-біріне құда болды,
Тегінде Жөкең байғұс тапты жолды.
«Берген соң өлі-тірі, өлі күйеу
Жатпайды» деген мәтел енді келді!

Жігітке қарап жату енді сынды,
Сол оймен Балағазы атқа мінді.
Таудағы ел тойға алдырған Еркежанды,
Балағаз қызғанышты айтсақ шынды.

Мінгені теңбіл атқан қаракөк ат,
Жануар жалынды еді мінезі жат.
Болғанда құлан тұяқ, бөрі кеуде,
Қол еті қызған кезде ойын салад.

Құлан жал, екі құлақ тас төбеде,
Кең маңдай жалпақ келген қос жебеде.
Етсіз бас, киік танау аңырайған,
Жұп-жұмыр, буыны жоқ белдемеде.

Үзіліп тұр жіңішке сағақ мойын,
Саңлақтанып жүз толқып салады ойын.
Астыңғы ерін түсіңкі, тісте сыздық,
Бауры жазық, төс төмен, ашық қойын.

От жанғандай жарқырап екі көзден,
Омырауы жап-жазық алшақ келген.
Асық жілік ұзын кеп, бота тірсек,
Сіңірлері бөлек тұр жебеленген.

Тып-тығыз тығыршықтай шоқпақ еті,
Қас сүйегі үңірейген кең тұр беті.

Қалың құйрық, қапсағай тірсек төмен,
Сабауының екі жік бұлшық еті.

Екі жая тақтайдай тұра түскен,
Сан еті кесек-кесек білемдескен.
Жайтаңдаған жүрісі, бөкен санды,
Төрт аяқтың дүбірі жерді тескен.

Аңыратып ағызсаң тақымда ойнап,
Шуу дегенде ұйтқытып желдей ескен.
Ауыздығын қарш шайнап, тақымда ойнап,
Қаршығадай қайрылмай құсқа түскен.

Жүйрігі Балағаздың сынап алған,
Құлынынан қолда ұстап асыраған.
Жөкенді ертіп, жүйрігін сылап ерттеп,
Атқа қонды Балағаз кешке таман.

III

Елінің бір жуаны Құсан мырза,
Құсан десе қол қояд көбі таза.
Бай мен бағлан, шоралар Құсан айтса,
«Бүлдірсе де бүтін» деп, болад «риза».

Жауыздықпен Құсанның аты шыққан,
Мыжырайған қара сұр, адам жұтқан.
Қырыққа келген қырқылжың болса-дағы,
Жастық ісін қоймаған бір көксоққан.

Ел сөзіне кірсе де қыңыр тартып,
Айтқанына келтіріп талай жыққан.
Атасы көп, өзі бай, жанды-жақты —
Ықтиярсыз Құсан ғой ол сондықтан.

Тау бөктерін мал қаптап кешке таман,—
Ел маңында қой, қозы азан-қазан.
Торы алалы жылқылар төскейді алып,
Өзен жаққа ой тартып құлады арман.

Ауылдан шет, жеке отыр үш-төрт-ақ үй,
Жұрт үймелеп жиылған берісіп сый.
От маздатып алдында қазан асып,
Өз салтымен боп жатыр о да бір күй.

Үй сыртына тартылған екі-үш керме,
Самсаған ат байлаулы кермелерде.
Ауыл жасы бәрі де асығуда,
Шаруа жайлап қызыққа тез кіруге.

Құсан өскен ортада ақ боз сарай,
Үймелеген көп халық соған қарай.
Кердең басып, кербезсіп Құсан өзі,
Басқарып тұр барлығын қате қылмай.

Тарбақ танау ашылып кеткен көкке,
«Тәңрі» болып көрінед сонша көпке.
Ағасының әйелі бала тауып,
Сондықтан хабар айтқан төңірекке.

Бозбалалар бірдей боп бөлек отыр,
Тіккен үйде қыз бенен келіншекке,
Төрт үй толған қалпымен қыз, бозбала,
Құсан тойы болған соң кем түспек пе.

Ән мен күйдің қойғандай кілтін ашып,
Шырқалған ән кеткендей таудан асып.
Шиін алып іргені ашып қойып,
Жатты жастар қосылып әнге басып.

Бір-екі салт қылт етті ай астынан,
Аңдығандай қарады жастар соған.
Астындағы аттары киікше ойнап,
Балағаз, Жөкеңменен шықты ортадан.

Кеткенін Еркежанның білген олар,
Ойынға шақыртылмай келген олар.
Сонда да Балағазы өзі жетті,
Көруге қалыңдығын болып құмар.

Құсанның жігіттері қарсы алысты,
Құрметтеп кейбіреуі ат байласты.
Жіберіп бұл екеуін шеткі отауға,
Құсанмен жігіттері ақылдасты.

Балағаздар кірісті шеткі отауға,
Құсаңда ой жоқ оларды бағалауға.
Қисыны кеп кездесе сөз жүзінде,
Бәрі дайын мазақтап табалауға.

Өйткені Еркежанның шыққан аты,
Болса да кірмелерден арғы заты.
Талай жігіт жеңілген Еркежаннан,
Өзі шешен және мол парасаты.

Құсанның қағысатын болған ойы,
Елеп көрген ел емес өмір бойы,
Сондықтан шақырттырған қыз, жігітті,
Әйтпесе Құбылайға жоқ Құсан тойы.

Жаңа естіп Балағаздың айттырғанын,
Кетіrmек кірмелердің Құсан сәнін.
Жекелеп қызды ауылды шақырған соң,
Балағаз ойлағанда, білген мәнін.

Сауыққа төрт үй толған қыз, бозбала,
Жиылған талапкерлер тамашаға,
Ебін тауып Жоламан шығып кетіп,
Жолықты құдағи мен құдашаға.

Еркежан Балағазды сонда білді,
Хабары ғашықтықтың жүрек тілді.
Қырмызы Еркежанның бас жеңгесі,
Күйеуге амандыққа өзі келді.

Үйіне Еркежанның Құсан кірді,
Бастарын кім біледі қандай түрді,
Қатын-қалаш сырылып, бозбалалар
Қасынан Еркежанның орын берді.

Тапал бой, тарбақ танау, жылан сұр бет,
Қарады Еркежанға екі-үш рет.
Отырған жігіттерге әмір етті,
Өлеңшілер осы үйге жиылсын деп.

Құсан айтты: — Ән салып, айтыс бастар
Аулынан Құбылайдың келген жастар,
Күйеу ғой, Балағазы о да кепті,
Кім білсін, оның сөзін кімдер қостар.

Сол кезде Балағазы, Жоламанмен
Күшіне сенбесе де әзілге тең.
Естіді Құсан айтқан қотыр сөзді,
Балағаз жауап бермей қала ма кем.

Ән салды төрде отырып Құсан сонда.
Ақымақ ес біле ме мақтанғанда.
Құсанның өр кеудесі тағы сондай,
Оның ешбір теңі жоқ сонша жанда.

•Еркесі Қаракерей Құсан атым,
Болады өр найманнан арғы затым.
Жасымнан ен дәулетте жүрмін шалқып,
Әзірше естілген жоқ жамаңатым.

Тағы бір ашулансам батырлығым,
Дайын тұр қарысқанға батылдығым,
Өзім би, өзім шешен, ділмәр тудым,
Қай адам тең қылмақшы салтанатын.

Сыртыңнан естуші едім, Еркеш бала,
Тотыдай төңкеріліп бері қара.
Мін тапсаң, жөнін айтып отыра бер,
Әйтпесе айтысайық бір аз ғана•.

Ағайыны Құсан мырза шырқағанда,
Лық толған үй ішіне қыз, бозбала.
Бәрі де қошаметтеп тыңдап отыр,
Сыймағаны ақ үйдің жабығында.

Сығылып үйге кірді Балағаздар,
Құсанның пішінінен білінді ызғар.
Еркежан домбыра алып ән шырқады,
Тыңдады талабы бар өнерпаздар.

•Сөзіңіз сыпайы екен, Құсан мырза,
Шақырған құрметіңе әркім ырза.
Еліңнің бозбаласы бассыз екен,
Үймелеп үйді басып кетті маза.

Сізбенен айтысуға көңілім жоқ,
Батырсыл, я байсынып салма жаза.
Үлкен мен кіші кісі айтыспайтын,
Мырзеке, қайтер еді қойсақ таза•.

Құсанның едірейіп екі көзі,
Сенгендей әлде болса өзіне-өзі.
Қалжыңын, келекесін қозғай айтты,
Жанына жақпаған соң қыздың сөзі:

«Еркежан, анаң қандай, атаң қандай,
Менсінбей мендей жанды мақтағандай.
Өзіңе мән мен жайдың бәрі мәлім,
Әзіл жоқ атасызға ақтарғандай.

Өз басың асыл болып кімнен асты,
Байқасам қасиетіңді қарға алғандай.
Адам жоқ аймағында мен білмейтін,
Па, сабаз, жігіт қой деп таң қалғандай».

Ду күлкі бозбалалар қошеметтеп,
Құсанға келген емес әйел беттеп,
Қапелім қалжыңменен айтысса да,
Соңынан қалатұғын бүгежектеп.

Тигізді Құсан сөзін Балағазға,
Жанына Еркежанның тигені аз ба,
Қырмызы Еркежанға сыбырлады,
Дегендей шамаң болса, сөз алғыз ба.

«Құсан-ау, көкке өрлейсің өз ойыңда,
Мақтанғың келген екен өз тойыңда.
Байқасаң алды-артыңа ұяларсың,
Жақсылық толып тұр ма өз басыңда.

Көрінсе саған қарға, маған сұңқар.
Көргенде мен тотымды шерім тарқар.
О дағы жауап берер Құсан саған,
Асықпас, ақылды адам соңын байқар.

Тең емес меніменен сенің басың,
Барады қырықтан асып міне жасың.
Данышпан білгіш болсаң өнер көрсет,
Атам көп, малым бар деп мақтанасың.

Рас, мал Қарынбайда көп боп өтті,
Төбесі оның қашан көкке жетті.
Тоз-тоз боп өз жазасын өзі тартып,
Иығына бүтін шапан ілмей кетті.

Аулыңның бозбаласы құрығандай,
Ұялмай, әуел кезек сізге кепті.
Өзіңдей Жөкең сізге жауап берер,
Байқаңыз Құсан мырза төңіректі».

Сұрланып Құсан отыр қызараңдай,
Ауылы намыстанды шыдай алмай,
«Оңбаған кірме» деген сөз шығарды,
Құсанның жігіттері содан былай.

Жоламан сөз бастады сонда отырып:
— Ей Құсан, бері қара, мойын бұрып.
Шулатпай ауылыңның жігітін тый,
Күшпенен жеңбекпісін зорлық қылып.

Бұл сөзге тоқтамады, Құсан қызды,
Антұрған өз қызығын өзі бұзды:
«Тілдеуге шақырдым ба тобырларды,
Бір тоғыз сатып алсам мұндай қызды».

Балағаз: «Құсан мырза, бері қарашы,
Аралас жақын еді ел арасы.
Сауыққа жас болған соң келіп едік,
Құсанның зор деген соң тамашасы.

Шыдамай қыз сөзіне үлкен-кішің,
Не болмақ бұл ашудың мағнасы.
Ел іргесі көппін деп зорлық қылма,
Қанжығада кетіп жүр кімнің басы».

Құсанның бір жігіті бұтып-шатты,
Жанына Балағаздың тиді қатты.
— Оңбаған құл, қаңғырма, кетіндер! — деп
Құсан ап, Балағазды екі тартты.

Сұрланып Жоламан да күйіп ойдан,
— Жүр, Құсан, далаға шық, салсаң ойран,
Үйме-жүйме далаға шығып жатыр,
Боқтықтан түк қалмады айтылмаған.

Жалма-жан әйелдер де атқа келді,
Барлығы алты-жеті адам еді.
Далаға опыр-топыр шыққан шақта,
Жоламан Балағаздың атын берді.

Кенеттен түсін бұзды түн «албасты»,
Қауіпті қараңғылық жерді басты.
Қара бұлт ай, жұлдыздың бетін бүркеп,
Ажалдай түсі суық аспан асты.

Күн күркіреп тауларды дірілдетті,
Өзендер ішін тартып күйін шертті.
От шашып, аспанда ойнап, бұлт айдасып,
Нажағай сәуле атқызып жарқ-жұрқ етті.

Балағаз бен Жоламан топты жарған,
Үзеңгіні таралғымен шешіп алған,
Бір ұрғанда сілейтті кім болса да,
Айқасқаннан кім болсын аман қалған.

Еркежандар анадай бір сайда тұр,
Қауіп күшті, жалғыздық жүректе кір...
Балағазым қайтер деп үрей кетіп,
Жас жүрек жалын серпіп, қорқуда тұр.

«Қайтемін Балағазды ұрып жықса,
Қор қылып намысымды жерге тықса.
Жарқ етіп үміт шіркін келген кезде,
Дарига! Қаһарлы ер жеңіп шықса».

Осы ойлар Еркежанды әлсіретті,
Бірде шат, бірде қайғы күйін шертті.
Жарқ еткен нажағайдың жарығымен
Көзіне Балағазы түсіп кетті.

Ойнатып қаракөкті ортада жүр,
Еркежан демін санап хабар күтті.
Тасыр-тұсыр, тас-талқан, айғай-ұйғай,
Еркеште қауіп кетіп, сенім жетті.

Бұлт жадырап, ай шығып, жұлдыз күлді,
Тау тартып қараңғыны мойнына ілді.
Балағаз бен Жоламан жұлдызша ағып,
Еркештердің қасына жетіп келді.

Жоламан әмір берді жүріңдер деп,
Бәрі қайтып жөнелді салып дүрмек.
Балағаз Еркежанға қатарласып:
— Қуат беріп, жеңгізді сіздің тілек...

Сөз таба алмай күрмеліп сүйсінгеннен,
Не қыларын білмеді сүйген жүрек,
Қатарласып сөйлесіп Балағазы,
Сол қолына оттай боп тиді білек.

Астында Еркежанның торы жорға,
Сызылдырып келеді тура ауылға.
Қиғаш жол екі ауылдың ортасында,
Қиыспай біраз тұрды айрылуға.

Қырмызы айтты: — Жүріңдер біздің елге,
Жақын ғой, өздеріңіз көрген жерде.
Қонақ боп, ойнап-күліп кетіңіздер.
Үлкенде бөтен кім бар пәлен дерге.

Өзіміз емін-еркін дулатайық,
Сыйымыз анау болды барған жерде.
Үлкендер ұялтқанда айып алар,
Күйеуге салмақ түспес онан өзге.

Аулына алып жүрді екеуін де,
Жеңгелері екі жастың тілеуінде,
Үйіне Қырмызының келіп түсті,
Еркежан ат байлады өз үйіне.

Ләззатпен екі құмар ойнап-күлді,
Жігіті отанының құрмет қылды,
Құбылай бастан-аяқ ертең күндіз
Құсанның уақиғасын естіп білді.

Құсаннан бір есептен қауіптенді,
Орнатып жүре ме деп қара күнді,
Сүйініп екінші оймен Балағазға,
Істеген қайратына көңілденді.

«Қарағым, мандайымның жұлдызы» деп,
Сергіді шаттанған соң көңіл өрлеп.
Тапсырып әйеліне күтіндер деп,
Аттанып малға кетті өзі-ақ жөндеп.

Еркежан Балағазбен отау үйде,
Ұмытып басқа өмірді қызық күйде.
Тобырдың барлық жасы думан құрып,
Отырды Жоламанмен бөлек үйде.

Не қызық, ең әуелі жастық қызық,
Жастықта құмарланған ғашық қызық.
Серттесіп бір-біріне жан қиюға,
Өмірі өзгермейтін достық қызық.

Жалғыз-ақ ол заманда кім биледі,
Хан мен бек, мырза, шора, сұм биледі.
Жазықсыз жара салып қарашыға,
Қор етіп тоз-тоз қылып сан иледі.

Қаумалап батырды алдап жауға салып,
Бос мақтан қарашыдан бөліп алып.
Ала ғып қарашының өз арасын,
Бектері екі топтың параны алып.

Олжа үшін құрбан қылып мүдделерін,
Толтырып арам құлқын көмейлерін,
Билері әр рудың ауыз жалап,
Қолшоқпар қылған қулар кедейлерін.

Біреуі сол сұмдардың Құсан зәлім,
Талайға жауыздығы болған мәлім.
Құлданып қарашыны езіп-жаншып,
Жетед деп аз атаға қайтсе де әлім.

Сол Құсан таяқ жеді Балағаздан,
Намысын жібермейтін өнерпаздан.
Балағаз жетім бала боп жүргенде,
Дендеген қарашыдан атасы аздан.

Отырды ертең Құсан сең ұрғандай,
Таяқтан сұмның басы қаңғырғандай.
«Қап бәлем! Тұқымыңды құртамын» деп,
Жемтікес күшіктерін шақырғандай.

Бар еді Шақат дейтін айдап салы,
Келетін қу өсекке оның әлі.
Қысық көз, жылмаң қара кіріп келді,
Берген соң Құсан әмір бар ма халі.

Отырып төсегінде Құсан жайлап:
«Ал Шақат, қандай жайды тұрсын ойлап.
Құтырып қарашыдан пысық туып,
Жеңе ме өстіп бізді қолды байлап.

Бір жерге аттанасын күні бүгін,
Алып кел торыаланы ертте сайлап.
Хабар бер, Кәпін, Кәбік екеуіне,
Қарашы мал төлесін соры қайнап.

Күң қылып Еркежанды, Балағаз құл,
Екінші қарашыдан қырқылсын тіл.
Кәпіндер қол көбейтсін қарасын қып,
Түсіндір барлығын да, осыны біл».

Аттанып кешке қарай Шақат кетті,
Қасына жалғыз ғана жігіт ертті.
Жасарын қандай бүлік кім біледі,
Үш күнде Ұранқайға барып жетті.

IV

Алтайдың аясында мекен еткен,
Ұранқай дейтін қалмақ елі көптен.

Ішінде қожалары Кәпін, Кәбік
Алдаумен қожа болып әмір еткен.

Түсінді Кәпін, Кәбік намыстанып,
Шақаттан Құсан айтқан хабарды алып.
Табайық жұрт білмесін тосын олжа,
Қайғыға бастас Құсан отыр қалып.

Ту алып, қолды жиып Кәпін, Кәбік,
Жүруге әмір қылды дайындалып.
Қарашы кімнен өлсе содан өлсін,
Барайық қолды біз де ертіп алып.

Қара Ертіс, Кендірлікті басып өтті,
Сай-сайдың саласымен түн жамылып,
Шеткі тау Маңраққа келіп жетті,
Сауыр мен Көкшоқыдан асып өтті.

Қалғыды қараңғы түн жерді басып,
Жел ғана бет сүйеді сыбырласып.
Қараңғы тау қойнында пысқырған ат,
Күтуші ақырын сөйлеп қыбырласып.

Қарауыл төрт жағынан түгел қойып,
Қалың қол, ат түйіскен қатарласып,
Мосыда қылдыбақыр терең сайда
Қозының, құлынменен етін асып.

Солардың оты ғана түннің көзі,
Алысқа естілмейді көптің сөзі.
Қамаған қалың таудың ортасында
Белгісіз басқаларға жаудың ізі.

Жұтылып қалың бұлтқа жұлдыз тынды,
Сүңгіді қараңғыға айтпай шынды.

Ай алтын ала бажақ перде жауып,
Барады бетіне алып биік шыңды.

Қалтиған күзетші тұр таудан басқа,
Қалғыған қара түн тұр жаудан басқа.
Шатырда қалың қолдың ортасында,
Сөйлесті Кәпін, Кәбік етіп бопса.

Кәпін айтты: — «Құсанмен шабыспайық,
Онан да жөнін тауып табысайық.
Көрсетіп қалың қолды ауылына,
Айтысқа елші салып шығысайық».

Айла еді қолды алдаған Кәпін сөзі,
Соғыстың болмайтынын біледі өзі.
Әдейі кісі салған Құсан сұмрай,
Сөз айтпай құн алуға жетіп көзі.

Құны жоқ алдақашан алатұғын,
Құр жала пәлелері жабатұғын.
Ертеде Ұранқайдан екі жігіт
Өліпті деген өсек болатұғын.

Дәлел қып сол өсекті құн сұрамақ,
Құсанның көмегімен шын сұрамақ.
Өлтірген қарашың деп найманды алдап,
Өзінше болды бұлар әдіс құрмақ.

Құлдар кім қарашылар ертіп алған,
Хан мен бек еркін алып айдап салған.
Римнің құлды құлмен соғыстырып,
Салтындай құрбандықпен сауық қылған.

Бектердің есінде ме күнренткені,
Жас бала, кәрі ананы еңреткені,

Құл-құтан, кедей жарлы садаға деп,
Хандардың қан жамылып күйреткені.

Бұйырды ертең Кәпін, елші кетті,
Құсанның ауылына келіп жетті.
Құрсанған көк темірмен он қалмақты
Көргенде ауылдың да есі кетті.

Найзаға ақ ту байлап алыс тұрып,
Елшілер Құсан жақтан хабар күтті.
Белгісін елшіліктің таныған соң,
Келсін деп Құсан мырза қабыл етті.

Үй тігіп, көк майсаға қойын сойып,
Күтуші алты-жеті жігіт қойып,
Маңайға ат шаптырып Құсан әлек,
Елшілер ерігуде етке тойып.

Жиылды екі күнде Құсан жұрты,
Хабар ап шапқыншыдан іші-сырты.
Сөйлесіп Кәпіндермен үш күн, үш түн,
Құсанға төмендегі қойған серті:

«Қара нар, қалы кілем, тоғыз қысрақ,
Төлеуі ер құнының осындай-ақ.
Бересің бес күң, бес құл бұған қосып,
Ал Құсан өз сөзіңнен қайтпа бірақ».

Қияға осылай деп салды Кәпін,
Ақыры сұрағанын алды Кәпін.
Оңаша сыр сырласып сұмырайлар,
Аузынан бал жаласты Құсан, Кәпін.

Балағаз, Құбылайларға хабар етті:
— Кәпін бек жер қайысқан қолмен кепті.

Жұрт болып құн төлеуге бітім қылдық,
Жүз түйе, үш күң, үш құл сол себепті.

Бұл ғана үлестіру аздап бөлген,
Бірнеше онан да көп бізге келген.
Күшіміз соғысқанмен жете алмайды,
Дұрыс па қырғын тауып бекер өлген.

Тобыр айтты: «Күң мен құл бере алмаймыз,
Құсанның зорлығына көне алмаймыз.
Ауқымы барлығының осы болса,
Бәрібір дұрыс шешті дей алмаймыз.

Кімде бар, күң менен құл аталы да,
Байда бар, бай мал берсе сатады да.
Жаудан түскен олжаны кім бөліссе,
Шығынды солар өзі тартады да».

Сол сөзді ап, барған кісі қайтып келді,
Жауабын қарашының айтып келді.
Құсанның қулығымен хабаршы адам,
Екі елді шағыстырып берді желді.

Құсан айтты елінің адамына:
«Жалынбайық тобырдың жаманына,
Сергелдеңге серпілмей жатқанын көр,
Билігімді баспаққа табанына.

Қалмаққа біраз төлеу біз берейік,
Мал беріп қалың қолын жіберейік,
Алып қап бастықтарын аз нөкермен.
Өнерін қарашының сол көрейік».

Әу десті, қалмақпенен бітім болды,
Қайтарды Кәпін, Кәбік қалың қолды.

Басты адам екі жүздей кейін қалып,
Оларды Құсан өзі күтпек болды.

Қара нар, қалы кілем, матау алды,
Қалмақтың көбін сүйтіп жолға салды.
Күң мен құлдар күңреніп теңге мініп,
Зарлай-зарлай сорлылар кете барды.

Атадан ұл, анадан қыз айрылды,
Өмірі қаңғып, жұтып қайғы зарды.
Құрбаны бай мен бағлан мырзалардың,
Лағнат айтып қарғады сұм тағдырды.

Кәпіннің бар билігін алды Құсан,
Сойысқа аямады малды Құсан.
Айтқанына келтіріп кегін ойлап,
Тырнағын Еркежанға салды Құсан.

Кәпінге, Кәбікпенен түсіндіріп,
Мақтады Еркежанды сүйсіндіріп.
Қай-қайсысың алсаң да асқан ару,
Қолдан тартып ал деді қисындырып.

Он бес үй Құбылай деген азғана ауыл,
Қиыр жайлап шет жүрген жазған ауыл.
Малын айда, жараған жақсысын ал,
Үйі құлап, ойсырап тисін дауыл.

Пысықсыған Балағаз күйеуі бар,
Батыр болса көрерміз хабарланар.
Қалың Найман қозғалмай жатып алса,
Сіздермен соғыспаққа қалай шыдар.

Осылай Құсан залым ақыл берді,
Он жігітпен соңынан Құсан да ерді,

Байлығымен барлығын сатып алып,
Тапты Құсан кек алар кезең жерді.

Құсан сөйдеп айтқан соң желдей есіп.
Кәпін, Кәбік аттанды мақұл десіп.
Он жігітпен соңынан Құсан да ерді,
Дауылдасып барлығы еңелесіп.

Шарбыдай бұлт бетіне шіркеу салып,
Сырғиды күн аспанды бетіне алып.
Әлсіреп тынығайын дегендей-ақ,
Маужырап барлық әлем тұрды талып.

Жер сонда күлте киген күнікейдей,
Құлпырып шаттықта тұр күніркемей.
Көкорай жұпар атып исі аңқыған
Жаңбырдан жасыл төккен жас сілбідей.

Боз торғай ән шырқасып күйге басып,
Шыбын-шіркей, соналар ызыңдасып.
Ақты, көкті, жасылды қызғалдақпен
Салтанатын санап тұр сай жарасып.

Барлығына осының көзін салмай,
Жалт-жалт қарап тау жаққа көз айырмай.
Ай далада ағылып біреу келед,
Жаудан қашқан адамдай есі қалмай.

Құла дөнен астында ырс-ырс етіп,
Титық құрып, болдырып, тыныс бітіп.
Екі санға иесі кезек ұрып,
Шауып келед сонда да сүмеңдетіп.

Белгісіз-ау, кім екен дәл осы адам,
Едірейген екі көз от боп жанған.

Құдастың жазығынан бойлап өтіп,
Түбекпен Төртқұдыққа құлады арман.

Жынды ма ай далада жалғыз шапқан,
Қуанған қуатты ма келе жатқан.
Оқ тиген қайғыменен бишара ма,
Жазықсыз жанып-күйіп жаза тартқан.

Құсанның қолындағы түйешісі,
Неше жыл құлдықпенен малын баққан.
Құртпағын Құбылайды естіген соң,
Хабарға жасырынып келе жатқан.

Кәпін мен аттанғанда Құсан обыр,
Малшылар ақылдасты ылғи шобыр.
Түйешіні жіберді Құбылайға,
Шыдасын ба бұлар да сондай тобыр.

Сол еді бағанағы жалғыз шапқан,
Сайды өрлеп белден асып аңыратқан.
Жаулардан бұрын барып жетейін деп,
Асығып Құбылайға келе жатқан.

Қозы көш жер Балағаз Құбылайдан,
Әлі хабар алған жоқ мұндай жайдан.
Малға кісі жіберер деп жүретін,
Жау болып шабатынын білсін қайдан.

Түйеші өліп-талып келіп жетті,
Құбылай хабар алып есі кетті.
Шуласып көрі-жасы бар тапқаны,
Көшуге Балағазға қойды бетті.

«Қамдансын, жау қаптады, құрыдық» деп,
Алдынан Балағазға хабар етті.

Жанталас жүгін артып қарашылар,
Дем санап минут сайын жауын күтті.

Байбалам кәрілері бос шошытып,
Баланың, қатын-қалаш есі кетті.
Кейбіреу үйін тастап жүгін алып,
Тездетіп басқанікін әзірлетті.

Малды айдап екі-үш кәрі белден асып,
Соңынан көш те шықты жанталасып.
Жігіттер қару алып дайындалып.
Міністі аттарына асып-сасып.

Көшпенен жанамалап қыз-келіншек,
Жігіттер көш алдында жүрді бөлек,
Найза ұстап, садақ алып Құбылай да
Алды-артын шолып келед елден ерек.

Не қалды, көшкен елдің жұрты қалды,
Өреде жаңа жайған құрты қалды.
Жиюсыз қазан-ошақ күл шашылып,
Үйінің ішін алып, сырты қалды.

Кей үйдің үзігін ап, бауын шешкен,
Кей үйдің түндіктері жерге түскен.
Бау-шуы қараша үйдің жалбырасып,
Желменен бос киіздер желбеңдескен.

Шашылған ескі-құсқы, киім-кешек,
Төгіліп ыдыс-аяқ қалысқан тек.
Секілді құйын соққан иесіз жұртта,
Бір ақсақ інген қапты, боздайды тек.

Ел қашты қалған мүлкін санамастан.
Сасқан соң алды-артына қарамастан.

Түйесін тайраңдатып желе-жортып,
Барады азғана ауыл топ жазбастан.

Еркежан тор жорғаны шайқалдырып,
Бір кейін, бір ілгері тайпалдырып.
Алдымда қандай пәле кездесед деп,
Дене мұз, көңіл суып ой қалдырып.

Құлақта күміс сырға, омырауда алқа,
Бөт құндыз, қарқараны киген қалқа.
Алмадай жаңа піскен уылжиды,
Жапқаны ер-тоқымға жасыл торқа.

Көш өрлеп, Талдыөзектен басып өтті,
Жарықтан «Киікатқан» асып өтті.
Құлжалы қоңыр таудың етегінен
Қойнауға «Қоңыроба» жаңа жетті.

— Осыдан аман өтсек кетер едік,
Аулына Балағаздың жетер едік.
Сақ отыр, ал жігіттер,— деді Құбылай,
— Нақ осы жаудың жолы бір күтерілік.

Сөйткенше қиқу салған шу қайнады,
Айнала қалың кісі ду қайнады.
Ажалдың күйін шерткен жау даусымен
Жаңғырығып тау сол әнді бірге ойнады.

Қалбағай садақ соғып сарт-сұрт етіп,
Айбалта, қылыш, қанжар жарқ-жұрқ етіп,
Көк найза түсі суық, өлім тілеп,
Шашағы шырмауыты желк-желк етіп.

Қалың жау лап бергенде тау-талақай,
Құбылай қарсы ұмтылып салды айқай.

Ат қоя жігіттер де қарсы шауып,
Басталды қанды соғыс содан былай.

Бірі ұрып, бірі қағып, бірі түйреп,
Аз жағы аттан түсіп жатыр күйреп.
Күш кетті тұрыса алмай қарашыдан,
Тендікті бара жатыр жау жақ билеп.

Тау мен тас жаңғырығып көп айғайға.
Ұзады соғыс қызып бірталайға.
Жаралы тән, аққан қан жер бояды,
Майданға кездескен соң жан аяй ма?

Жарқылдап қылыш, найза дулап қайнап,
Талай қыршын боздақпен ажал ойнап.
Қару беріп еркімен түскендерін,
Түсе-түсе жүгіріп жатыр байлап.

Ұмтылды Кәпін, Кәбік Еркежанға,
Осы деп бір екеуі ымдағанда.
Құбылай жан аямай соғыс қылды,
Еркешті ұстауға алып қамағанда.

Қалың жаудың ішінде ер Құбылай,
Кеспелтек денесіне күші де сай.
Сақал, мұртын шаң басып, көзі жайнап,
Салысты Кәбіктермен жан аямай.

Аққудай аппақ жүзді Еркежанын
Қорқаудың қорлығына жібере алмай.
Таза жүрек, шын сүйген құлынтайдың
Шырылдаған даусына шыдай алмай.

Сермей шаншып Құбылай көк найзасын
Кетеді кейде жарып жау арасын.

Жалғыз өзі Құбылай көпке тұрды,
Жаудан алып қалам деп жан баласын.

Ұстады Еркежанды Кәбік барып,
Көпін де бірге ұстады қосарланып.
Бірін-бірі ұға алмай, аңырысып,
Еркежанға таласты ортаға алып.

Құбылай әлі ұрыста жанталасып,
Өзгелері жеңіліп қалды жасып.
Қайрат қылып Құбылай қоймаған соң,
Көпін келіп желкеден қалды басып.

Желкесінен тиген оқ тесіп өтіп,
Жығылды ат мойнынан ілгері асып.
«Құлыным Еркежаным, Балағаз» деп,
Етбеттеп аққан қанын қалды басып.

Жаулықтың аяуы жоқ, істеді істі,
Көп сорлы тұтқын болып қолға түсті.
Құбылай соңғы үнімен шақырғанда,
Еркежан жұлқып босап барып құшты.

Кенеттен баласы үшін ер оққа ұшты,
Озбырдың қиянаты қалай күшті.
Құсанның қастығымен іздеп келіп,
Рақымсыз Көпін, Кәбік қанын ішті.

Қанжармен талай теңнің бауын қиып,
Керекті бұйымдарын алды жиып.
Топ-топ болып шабысып шаң боратып,
Дұспанын жеңіп жаулар кетті жүріп.

Бас бағып, алыс тұрып Құсан сұмырай,
Қарады соғыс жаққа көз айырмай.

Еркешті теңге салып жөнелгенде,
Қуанды жауыз Құсан есі қалмай:

— Ал Кәпін, жолың болсын, жолың болсын,
Дос болдық, осы сыйға көңлің толсын.
Қырық жылғы өлгенінді сылтау қылдық,
Тілегің бұдан артық қандай болсын,—

Деп Құсан Кәпін сұмның қолын алды,
Ұзатып барлығын да жолға салды.
Еркеш пен Балағаздан кегін алып,
Қоштасып Кәпіндермен Құсан қалды.

Ботакөз боздап аққан жасын төгіп,
Қамкөңіл қайғы жұтқан шерін сеуіп,
Тұтқынға жылай-жылай Еркеш кетті,
Алар ма Балағазы іздеп келіп.

V

Неліктен бөгелді екен Балағазы,
Жарлының жанып туған өнерпазы,
Жатпайтын жалын тисе сергек еді,
Аулына жүрмеді ме әлде назы.

Ұмтылған жауын естіп жанып, күйіп,
Намыстан жан күйзеліп оқтай тиіп.
Ойнатып ортекедей көк шуланды,
Тоналған елдің көшін қалды көріп.

Түнеріп күндіз тұрып түндей болды,
Балағаз қайғы жұтып жүндей болды.
Серік жоқ сергелдеңде бірігетін,
Сенделіп жүре берді оңды-солды.

Не керек жете алмады дер кезінде,
Өйткені Балағазы жүрді түзде.
Қарашы азғана ауыл ақылдасып,
Түсетін күйді ойлады өзді-өзіне:

«Құсан сұм қабырғалы байлап берді,
Әдейі қарашы деп сайлап берді,
Аз ауыл қалың қолға қарсы тұрып,
Көп жауға төтеп беру қайдан келді.

Ала алса Құбылайдың қызын алар,
Алдында азын-аулақ малын алар.
Ол үшін барлық тобыр өлеміз бе,
Жетім боп бала-шаға шекпей ме зар.

Шабылып бәрін күтіп жатыр деген,
Айдаған Құбылайға Құсан болар.
Таяқ жеп Балағаздан қорлық көрген,
Құсанның сол себепті кегі де бар».

Осылай қарашылар іріп бөрі,
Шабу түгіл, қоқырсып тығылды әрі.
Жан досы Балағаздың Жөкең еріп,
Осы-ақ ед көшті күтіп аттанғаны.

Жөкең айтты: «Бұл күйінде кім қалмаған,
Белділердің білегі кімді алмаған.
Соның бірі Құбылай отанымен,
Қайрат шақыр, қалжырап қайғырма оған».

Балағаз ойға шомып қалған солай,
Атының құлағынан көз айырмай.
Жөкеңнің сөзін тыңдап біраз тұрып,
Сөйледі шерін төгіп содан былай:

«Жасың үлкен, жаның дос,
Құлағың сал, Жөкетай.
Бар үміттен қалып бос,
Не күн көрдік көкетай.

Өзегім оттай өртеніп,
Жаным күйіп барады,
Құтқармасам Еркешті,
Намысқа тиіп барады.
Жөкетай біз кім едік:
Наймандағы құл едік,
Қамбардан қалған тобыр боп
Бұратана жүр едік.
Тоқсан үйлі тобырдан,
Азғанамыз деп едік.
Арқа етіміз арша боп,
Борбай еті борша боп,
Айтқанын істеп байлардың,
Әйтеуір өлмей жүр едік.
Күштілер жеңді, зарлатты,
Қанды жасты парлатты,
Құрбан болды аз ауыл,
Тас тастады, құлатты.
Әйеліміз күң болды,
Ерлеріміз құл болды,
Бұл не деген күн болды,
Жазықсыз шауып жылатты.
Бала қалды анасыз,
Ана қалды баласыз,
Залым Құсан шулатты.
Қандай дуа етейік,
Осы бетпен кетейік,
Жау артынан жетейік.
Зығырданды қайнатты.

Жалғыз да босам қуамын.
Қанды қанмен жуамын.
Ажалға белді буамын,
Әйтеуір өлдік, сорлатты».

Балағаз осыны айтты отша қаулай,
Басына қайғы түсіп асқар таудай.
Толғанып өңі қашып Жоламан да
Шомылды ойдан ойға ес жия алмай:

— Қарағым, мен де баттым терең ойға,
Барады намыс кернеп сыймай бойға,
Бай мен бек бағландар сырттан сатып.
«Өлмесең ома қап» деп жатыр жайға.

Көзің көрді, аз ауыл бара алмады,
Бірге еріп, жауға қарсы шыға алмады,
Іргелі елмен тартысу қарашыға
Қайткенмен оңай жұмыс бола алмады.

Кел, қарағым, ақылмен ойланайық,
Бізге еретін кім шығар, толғанайық.
Қалың қолға жеткенмен тендік бермес,
Басқа әдіспен іздейтін жол табайық.

Екеуі де оқ тиген арыстандай,
Кек кернеген бойларын, шыдам қалмай.
Үміт те жоқ, үмітке сенім де жоқ,
Кім білсін келешегі болар қандай.

Сол бетпен Кәпін, Кәбік аман кетті,
Сегіз күнде Марқакөл келіп жетті.
Аңдытып айналасын нөкерлермен,
Сан қиын асуларды басып өтті.

Тынығып бір дем алды Түйетаста,
Өткел жоқ Қара Ертісте одан басқа.
Будырған қоғаменен он шақты сал,
Ағызып өтіп жатыр әрбір тұста.

Жөнелді Бүйрек дейтін тауды басып.
Сарыны сағымменен араласып.
Тақырдың даласына тура тартты,
Бүйректің асуынан өрлеп асып.

Тақырды асып, бет алды Байшуаққа,
Сонымен күзет қойды екі жаққа.
Қалжырдан Қаратау тас қиып өтті,
Сары тау, Бұқат дейтін келді шатқа.

Күншілік, Бесқарағай тас қайнатқан,
Ұраңқайдың жайлауы қатар жатқан.
Жирен байтал, Қарағайлы тауын басты,
Кәпіннің кәрі тауы арқар атқан.

Осымен Ақжайлауға тура түсті,
Жолдағы айтпаппын ғой қаралы істі.
Тең байлаған түйенің бесігінде
Еркежан зармен шекті барлық көшті.

Еркежан тең үстінде жылайды құр,
Аяйтын сүйеуші жоқ дүние сұп-сұр.
Қайғырып жер бауырлап жатып қалған,
Суреті ата-ананың алдында тұр.

Жармасып жараланған анасы да,
Зарланып құлыным деп аласұра.
Қанданған бет, тарқалған шашын жайып,
Бір жығылып, бір тұрып, қалған о да.

Не қалды, жазылмастай жара қалды,
Айрылып жүрегінен ана қалды.
Жас Раушанды күндікке Кәпін алып,
Бесікте жас нәресте бала қалды.

Шынды құз жақпар-жақпар биік Матай,
Мінгесіп бір-біріне біткен құлай.
Жұпардай қызыл гүлі мұрын жарған,
Бұл бір жер табиғатқа ересен бай.

Алаңы сол таулардың тағы да көл,
Көл айнала тізілген ызғындай ел.
Кәпін, Кәбік қожасы сол ауылдың
Қылдан тайса көрсетед еліне бел.

Тіккендері күркеше киіз жапқан,
Қырық-отыздан көресін әрбір шаттан.
Сандалмалы өмірмен көшіп жүріп,
Аз қалмақ Алтайды өрлей қоныс тапқан.

Ұраңқай дейтін ұру қалмақ тегі,
Жайлайтын ақ жайлауды мырза, бегі.
Ар жағы айқасады Марқакөлге,
Бекілген соныменен жердің шегі.

Көп қостың ортасында үш-төрт боз үй
Ордасынып бәріне шерткендей күй.
Жатады ол үйлерде Кәпін, Кәбік,
Жылатып жарлы жұртын талап ылғи.

Жорықтан Кәпін, Кәбік аман келді,
Кәбік батыр, Кәпін бек билейді елді.
Есі қалмай қуанды бай мен бағлан,
Олжаның бірталайын соған берді.

Күң боп келген бірталай әйелдерді,
Атышулы бай, мырзаға бөліп берді.
Қиянатпен семірген мес қарындар,
Жапсырды саналы елге бітпес шерді.

Күндіз бос, түнде байлап қол-аяғын,
Андүменен ұстады еркектерді.
Талай боздақ жігіттер лажы жоқ,
Көрмегенін өмірде сүйтіп көрді.

Еркешті Қырмызымен жеке күтті,
Кім білсін күтетінін не себепті.
Тіккізіп орталыққа жеке бір үй,
Еркештен Кәпін, Кәбік үміт етті.

Той тойлап, ойын ойнап Кәпін, Кәбік,
Шаттанып көңілі тасып бітті желік.
Билетіп, өлеңдетіп, қоразданып,
Егескен дұспанынан іздеп ілік...

Еркежан әлсіреуде есін жимай,
Күттірді Қырмызыға содан былай,
Жалынып сұраған соң бастықтардан,
Босатты Қырмызыны сөзін қимай.

Кәбік, Кәпін таратты қолдың бәрін,
Демал деп Еркежанға айтып барын.
Жұрт кеткенде күзетте қалған жігіт
Тыңдады Қырмызы мен Еркеш зарын.

«Маңдайға жазылды ма күндік қана,
Бізді күң, ерлерді алды құлдығына.
Қайда екен Балағазы, тірі ме екен,
Шынымен көрінбей ме мұңдығына.

Алтын күн, жарық аспан бізге қара,
Жазылмас шыбын жанға түсті жара,
Құрыдық қарашының аз тұқымы,
Жаны ашып бай мен бағлан түспейді ара.

Бостандық қара басқа болды-ау арман.
Іліндік қанды торға Құсан құрған.
Билердің қарашыға жаны ашымай,
Құсанның қоспасымен болдық құрбан.

Аялап асыраған қайран анам,
Жан әкем, құлыным дейтін қайда панам.
Зарланып, топырақ құшып арманда өлді,
Тұстасым, ұяласым інім, ағам».

Еркежан осыны айтып сөйлей алмай,
Қайғысы тастай басты, күш жия алмай.
Құшақтап Еркежанның жасын сүртіп,
Қырмызы қайрат берді содан былай:

«Жылама, кім бар дейсін өлмейтұғын,
Өлгендер жылағанмен келмейтұғын,
Қара жер құшағына бір алған соң,
Қайтсең де қайта әкеліп бермейтұғын.

Қайраттан, күшінді жи, ақылға кел,
Көз жасы көмек емес, болса да сел.
Жаны болса Балағаз бір жетеді,
Отыз үй тобыр бар ғой о да бір бел».

Мұңдасып бұлар солай отырғанда,
Бір жігіт тыңдап тұрды босағада,
Сөздерін екеуінің тыңдап тұрып,
Білдірмей жасын сықты жылады да.

Оқталып сөйлесейін десе-дағы,
Басқа да күзетші бар жан-жағында.
Орнына ол қалмақтың басқа келді,
— Қаутұн, сен бері шық,— деп шақырды да.

Қаутұн кім? Ұзын бойлы, иір қара,
Белгісіз кім екені бұл арада,
Әйтеуір бұ да қалмақ тұқымынан,
Әйткенмен түсінбейді Қырмызы да.

Біз сықылды жаралы біреу ғой деп,
Ішінен жақсы көрді ойлады да.
Қайда екен Балағазы, не қылды екен,
Соны айталық бұл күйлер тұрсын мұнда.

VI

Оқталып орман бойын түйген Алтай,
Көк тұман белуардан киген Алтай,
Ойнатып қойнауында аң тағысын,
Ежелден сол әдетін сүйген Алтай.

Күзетіп төбесінде аспан әрі,
Қоян жон ақ ботадай ақша қары.
Қара бұлт Қапсағайда жатыр сұлап,
Жұмбақты сәлде орайды тастың бәрі.

Қайнаған етегінде қарт Марқакөл,
Биіктен бетін сүйіп құлайды жел,
Құбылтып судың бетін толқындырып,
Жарқырап жайқын Марқа тұрады сел.

Қарағай жағасында сыңсып тұрған,
Шашақты шымылдықтай қызға құрған.

Қиялы жиегінде долы жартас
Толқынмен сүйіседі кемерге ұрған.

Қамаған найза шоқы жан-жағында,
Жазықта қалмақ елі ар жағында.
Аңшылар аң аулайтын қиынды асып,
Тағы аңның қонысы бар тау бағында.

Бұл тауды кезер екен қандай батыр,
Сырласқан дос кезеді аңмен ақыр.
Мүсінді садақ асқан қару артып,
Бір атты тауға шығып келе жатыр.

Ол жалғыз Қаутұн еді аңға шыққан,
Көңілін сергітуге қапалықтан.
Қалмақтың таңдамалы мергені еді,
Садақпен сайындағы анды жыққан.

Ат тастап Қапсағайға шықты жаяу,
Күдірлі Көкшоқының басы таяу.
Бақылап тау тағысын атайын деп,
Биіктен көз жіберді жерге сонау.

Көк мөлдір суы толқып жатыр Марқа,
Моншақтай құлақтарын қылып алқа.
Арқасын беткейдегі тауға сүйеп,
Жамылған жағасында жасыл торқа.

Аң қарап сол биікте тұрды Қаутұн,
Мойынын жан-жағына бұрды Қаутұн.
Аңнан басқа бармайтын қиын шаттан
От жаққан бір түтінді көрді Қаутұн.

Жап-жақын, Марқакөлден алыс емес,
Қаутүнге қандай құздар таныс емес,

Кәсібі өмір бойы аң атуда,
Қаутұнге кедейлігі намыс емес:

«Шыққан жоқ бүгін аңшы менен басқа,
Шыға ма таудан түтін бостан-босқа.
Кім екен құз қойнында мекен еткен,
Етер деп аю қастық ойламас па.

Отырған аң жолында қандай адам,
Жиектеп Марқакөлге баспай қадам.
Жау ма екен жасырынған елден алыс,
Ап келген тау қойнына ажалды дәм.

Қайтсе де отқа қарай жүрейінші,
Кім екен ол от жаққан көрейінші.
Әлде бұл тұтқын қыздың жары ма екен,
Қаймықпай кім екенін білейінші?»

Ұмтылып қайрат беріп өзіне-өзі,
Жоғарғы Қаутұн жастың айтқан сөзі.
Мінді де тор бестіні тау өрледі,
Құлжалының қойнауында екі көзі.

Құлжалы тау сынасы ұзын сала,
Биік шың көз жіберсең жан-жағында.
Ит тұмсығы өтпейтін беті жыныс,
Мекен болған жер еді аңға ғана.

Жортушы ед көбінесе аю, барыс,
Ұрып жығып жеуші еді болса қағыс.
Түтін шыққан дәл соның жолдарында
Қар үңгір, қанқұйлы үңгір емес алыс.

«Япырм-ау, не қылған жан бұл отырған,
Әлде аю, барыстар да тимей ме оған?»

Аяндап бір биікке шыкса Қаутұн,
Байлаулы үш ат көрді сайда тұрған.
Сауыт киіп сайланған екі батыр,
Жаубүйрек пісірісіп ет жеп жатыр.
Мірді * алып, Қаутұн жылдам дайындалды,
Тіл алмай кетпейін деп бұдан ақыр.

Қойнында шытырманды терең құздың,
Гүл майысып екі ерге жапқан шатыр.
Қызыл маржан бүркенген тікен сұлу,
Аясында ас ішкен аңғал батыр.

Біреуі садақ ала ұшып тұрды,
Бейтаныс әлгі адамға мойнын бүрды,
— Аттан түс, сен кімсің, — деп әмір беріп,
Жарағын қолына ұстай сарт-сұрт ұрды.

— Саспандар мен аңшымын, — деді Қаутұн,
Ерсінген ерлік қалпын бұзды Қаутұн.
Екі жігіт шақырды ер аңшыны,
Аяндап ойға қарай келді Қаутұн.

Қарсы алды орта бойлы, қызыл шырай,
Сақтанып жан-жағына қарай-қарай,
Сұңғақтау, қушық жауырын, қара торы,
Мөлиіп тұр атында бір табжылмай.

Жауырынды, өткір көзді, қара торы,
Найзаға сүйенуде қимылдамай.
— Атыңнан түс, бері кел, жөнінді айт, — деп
Бұйырды ол Қаутұннен көз айырмай.

---

* Садақтың бір түрі, оғы әрі алысқа, әрі тез атылады.

Қаутұн де аттан түсті аспай-саспай,
Екеуінің ол айтқан сөзін тоспай:
«Ал, жігіттер, мен түстім, жөн айтыңдар,
Шарадан ұғысайық артық аспай».

Жоламан жолаушыға жақын келіп:
«Жігітім, жау емеспіз, сөйле қашпай.
Тау кезіп серілікпен жүрген жанбыз,
Өзің айт, ат-жөніңді бізден саспай».

Ойланды болар-болмас Қаутұн сонда,
Келмейді тегін адам бүйтіп мұнда.
Бұларға жөнімді айтып, жөн сұрайын,
Мақұл ма құр қыпықтап тұру мұнда:

«Жігіттер, атым Қаутұн, затым қалмақ,
Ерсінген бір жігітке мен де салмақ,
Ауылдан аңшылықпен шығып едім,
Таң болдым түрлеріңді көріп бірақ.

Ерсіз бе, егіз жүрген елден шығып,
Жүрсіздер не себепті тауда бұғып».
Балағаз ажырайды соңын күтпей:
— Сен кімге күлесің? — деп тілің сұғып.

Жоламан: — Сабыр ет,— деп,— батыр, сірә,
Жалт етіп ақыл айтып түсті араға.
— Жігітім, ауылыңның басшысы кім?
Тыңдайық оныңды да айтып қара.

Бұлардың кім екенін білді Қаутұн,
Мырс етіп сырлы түспен күлді Қаутұн.
Кенеттен түсі суып тағы ойланып,
Табжылмай бір ойменен тұрды Қаутұн.

Қаутұнның биік тауға көзі түсті,
Бұл-дағы бала жастан жауға сұсты.
Тұтқында сол жауының қолындағы
Зарлаған Еркежандай сырға көшті.

Жасынан өз басынан кешіп өткен,
Дерт қайда үзіп-шаншып жанын шерткен.
Неше рет тақымына қылбұрау сап,
Жарын ап, жара салып екіреткен.

Қаутұн айтты: — Жігіттер, бері қара,
Танығандай жөнім бар сізді, сіре.
Іздеп жүрген жоқтарың маған мәлім,
Жасырмаңдар, анығын сөйле тура.

Басшысы Кәпін, Кәбік еліміздің,
Шетіне кеп тұрсыздар жеріміздің,
Балағаз емес пе екен сенің атың?
Күнде аузынан түспеуші ең тұтқын қыздың.

Тояттап көз айырмай тұрды қыран,
Шын ба деп таң қалғандай болып бұған.
Қаутұнге күліп Жөкең жақындады,
Түсініп шыққан сөзді шын жанынан:

— Атың кім?

— Атым Қаутұн, дәл шын сөзім,
Құмар ем, атыңды естіп, көрді көзім,
Қалмақтың таяқ жеген мұңдысымын,
Дәл таптың, ағылатын келді кезім.

Құлданған Кәпін, Кәбік зәузатымды,
Шындықты жасырмаймын бір мінезім.
Іздейік барлық кекті үшеу болып,
Ал батыр, бірлесуге келдім өзім.

Екі ата, екі ру ел — қазақ, қалмақ,
Асықпай түгел тыңда батыр бірақ.
Мұнда Кәбік, Кәпінмен онда Құсан,
Бұл жауыздар жағушы ед кімге шырақ.

Аядым Еркежандай зарлағанды,
Сүйеуге ер міндетті жылағанды,
— Ендеше, Қаутұн мұндас, жолын тапшы,
Жүр қане, бірге іздейік бар арманды.

Бар шығар күйік тартқан пендеде арман.
Өмірі от жалындай, болмай дәрмен.
Кекпен кекті іздейік тізе қосып,
Жас Қаутұн, ақылың жетед сенің оған.

Қаутұн айтты: — Ағалар, сөзің рас,
Бір атадан Кәпін де қалған мұрас,
Сұлу деп әйелімді тартып алып,
Әйелім қорлықта өлді болып талас.

Амалым жоқ солардың мергенімін,
Көргем жоқ рахатын еңбегімнің,
Тамақ пен киімімді аңнан тауып,
Осылай құла түзде сенделемін.

Тұтқын қыздың есітіп жылағанын,
Түсінгенмін бір жәрдем сұрағанын.
Қолдан келсе құтқарып көрермін деп,
Мен де сондай мақсұтты қалағанмын.

Міне, қазір сіздерге тұрмын дәл боп,
Көрінбейді соңыңда жиналған көп.
Қасық қаным қалғанша мен жолдаспын,
Тілейсіздер алдымен қандай тілек.

Сол кезде Балағазы тұра алмады,
Күрмеліп не дерін де біле алмады.
Құшақтасып, дос көріп жыласын ба,
Жас жүрегі қайтерін ұға алмады.

Тағы таудың құзында аң жайлаған
Әлді-әлсіздің күресі мың қайнаған.
Хан мен бектің қарасы таяғын жеп,
Ерлері бұл кек үшін бас байлаған.

Орман тұр қалғитұғын сол қалпында,
Таулар тұр кесте төккен гүл қалпында.
Биіктен көшіп биік масайрасып,
Бұлттар жүр жалықпайтын мол қалпында.

Бекісті сол сағатта достар серті,
Ашылды барлығының арман, дерті.
Үшеуі жүріп кетті кешке қарай,
Елі боп Кәпіндердің алған беті.

VII

Отырған жылай-жылай тұтқын мұңды,
Үмітсіз ойлаған ой етіп жынды.
Таласып Кәпін, Кәбік кісі салып,
Еркештен сөз ала алмай сағы сынды.

Дауылды құйын басты барлық елді,
Бір нөсер ат құлата соққан желді.
Таласқан Кәпін, Кәбік сөзге шығып,
Күшейтті ашуменен онды-солды.

Тұтқынның бір қызы үшін екі батыр
Өзді-өзі арыздасып көтерілді.

Бірі өліп-бірі қалсын дегендерден
Олардың арасына жел берілді.

«Қай жеңгені қазір сені алады» деп,
Қаутұннен Еркежанға хабар келді.
— Жан ағатай, істе,— деп,— бір амалын,—
Жабысты Еркеш ұстап Қаутұн ерді.

Балағаз атын жазған күміс жүзік,
Еркешке Қаутұн алып сонда берді.
Бассалды бірден танып Еркеш сұлу,
Жазулы Балағаздың атын көрді.

— Олар қайда, агажан, келді ме? — деп,
Бетіне қан жүгірді тұрған жүдеп.
Құшақтасты Қырмызымен жеңешелеп,
«Тілекті Қаутұн ағай берді ғой» деп.

Қаутұн айтты: — Мен қазір сыртқа кетем,
Кәпін, Кәбік ұрысты, үміт етем.
Көзі ұйқыға барғанда жетіндер тез,
Сырттағы Бұрматастан келіп күтем.

Қос атпенен тұрамын жалғыз өзім,
Таң атпай Аюлыға алып жетем.
Балағаз бен Жоламан Аюлыда,
Мезгілінде жетіндер болып бекем.

Тағы басқа тұтқындар бәрі білді,
Бетіне алып қашпақшы осы түнді,
Одан бұрын қайтсе де сендер құтыл,
Біліп қойса қор қылар Кәпін жынды.

Соны айтып үйден шығып кетті Қаутұн,
Ымыртта Бұрматастан күтті Қаутұн.

Басталды ұрыс-керіс, айқай-ұйғай,
Табжылмай тас қасында күтті Қаутұн.

Қара түн албастыдай жерді басты,
Ұласты зор айғайға аспан асты.
Ажал ғана еркіндеп ерлегендей,
Бір-біріне дауыстап тау да састы.

Кәпін, Кәбік таласып ақ ордаға,
Еркежанды алуға жанталасты.
Бір-бірінен қызғанып тұтқын қызды,
Соғыс ашты — екеуін қарабасты.

Ұраңқайды екеуі екі бөліп,
Өзді-өздері қырылды, арпалысты.
Үміт қылған жүректің тынышы кетіп,
Минут сайын асығып мезгіл жетіп.

Өткен сайын уақиға шыдай алмай,
Тұтқындардан барады тыныс бітіп,
Қырмызы мен Еркежан мазасыз боп,
Қайтсе ұрланып шығуды отыр күтіп.

Кім өліп, кім қалғаны мәлім емес,
Екі жағы ұруда көтеріліп.
Еркеш тұрған ордаға тай-таласты,
Аласұрып айқасып, кезек өтіп.

Айғай, ұйғай, шу басты төбелескен,
Сарт-сұрт ұрып бір-бірін керілдескен.
Еркеш пенен Қырмызы жеке қалды,
Басқалар шуга кетті «еңлескен».

Қырмызы айтты: — Кетелік, ал «Жігітжан»
Бізді аңдырлық маңайда жан қалмаған.

Етектен сыр еткізіп тікен тартад,
Кәріқыздай * бұтағын мойынға артад.
Дамыққан ой, дамылсыз тұншығуда,
Көлеңкесі жүргендей күшсіз қалып.

Еркежан мен Қырмызы қол ұстасып,
Сая болар жер таппай ептеп басып.
Кенет келіп екеуі құлап кетті,
Еркежан тасты құшты жанталасып.

Қырмызыдан шықпады қайтып дыбыс,
Апатайлап шақырды Еркеш сасып,
Қолыменен аймалап қия тасты,
Есі ауғандай қорқуда өңі қашып.

Бір жарқ етті нажағай бет алдынан,
Терең құз, түпсіз шыңрау алда тұрған
Кейін қарай шегініп тастан ұстап,
Не болғанын білмеді одан арман.

Түбінде Бұрматастың Қаутұн күтті,
Әлі жоқ күткендері, мезгіл жетті,
Шыдамай көп айғайдың сүреңіне,
Үйіне Еркежанның өзі жетті.

Қырмызы Еркешпенен кеткен анық,
Киім жоқ, күзетші жоқ, білді танып.
Қайта шауып, тез жетіп Бұрматасқа,
Дыбыс беріп байқады тұра қалып.

Енді білді олардың адасқанын,
Өкініш қып манадан бос тосқанын.

---

* Кәріқыз — тікенек өсімдік.

Жоламан, Балағазға жетейін деп,
Ыңғайлап қолына алды алдаспанын *.

Ағылтып түн қойнына кетті сүңгіп,
Тортөбел қыза келе сүзе шұлғып,
Бұлтты аспан анда-санда от жақтырып,
Қараңғы қоюланды жерге мүлгіп.

Жаңбыр тоқтап басылды, жел баяулап,
Тау-тауларға мінгесті бұлт жаяулап.
Жаздың қысқа таңы да етек түрді,—
Кешкі бұлттың астынан тауға саулап.

Балағазбен сол тауға сөз байласқан,
Ақжайлаудың биігі аспан асқан.
Ар жағына Қалжырдың аман өтсек,
Жаудың күшін көреміз бізден асқан.

Балағаз бен Жоламан тағаты жоқ,
Минут сайын Қаутұннен шындық тосқан,
Желе шауып сағадан шыға келді,
Таң ағара Қаутүні бұлтармастан:

— Не болды?

— Батырларым, болды пәле.

— Пәлең не, өзің келдің, Еркеш қане.

— Сөз байлаған жеріме келе алмапты,
Таба алмадым маңайдан іздеп және.

Үшеулеп тез іздейік осы маңнан,
Дыбыс беріп көрейік айналадан.
Ел жақ бетін сүзейік осы ауылдың,
Айламыз жоқ істейтін басқа бұдан.

---

* Қылыш — найза.

Үшеуі ел жақ шеттен кірді тауға,
Күн шықпай не де болса аралауға.
Сорлы жетім Еркежан тірі ме екен,
Өлді ме әлде таба алмай жаны сауға.

Ескілікте қарасаң не болмаған,
Күні бар ма әлсізге дерт салмаған.
Хан менен бек, бай менен шора билеп,
Батырды алдап, қаумалап жауға салған.

Айуанның ісіндей іс көрсетіп,
Жетім-жесір болды ма жыламаған.
Жазығы жоқ жарлыға күш көрсетіп,
Кім қалды бай мен бектер қанамаған.

Сол бейбақтың біреуі Еркеш бала,
Ата-анадан айрылды, елден және.
Жоламан мен Балағаз жоқтаушысы,
Жайы қандай болады жаны жара.

Бір алаңмен Балағаз келе жатса,
Талықсып біреу жатыр қарсы алдында.
Құшып алды, атынан қарғып түсіп,
«Жаным-ау, мынау біздің Еркежан ба?»

Етегі киімінің өрім-өрім,
Қолдары тікен жыртқан тілім-тілім.
Тарқатылған қолаң шаш ұйпа-тұйпа,
Сұры кеткен, әл біткен көрсең түрін.

Құшақтады Балағаз алдына алып,
«Жан серігім, досым» деп күйіп-жанып,
Ықтиярсыз көзінен жас төгілді:
«Көрген күнің осы ма тірі қалып».

Қаутұн мен Жоламан да аттан түсті,
Барлығы аянышты бірге құшты.
Еркешке нәр тамызып, киімге орап,
Аяған жоқ қолынан келген істі.

Есінен айрылған жоқ ер Жоламан:
— Өңінде ерлік, өкініш, жан жылаған.
Болатым, Балағазым, серпіл, сергі,
Ерлікті сынайтын жер осы саған.

Жанардан жас ағызған Ерке қайда,
Өмірдің Қырмызыдай көркі қайда.
Бір көрген Еркежанды қуаныш қой,
Ал, Қаутұн, отырмайық осыны ойла,—

Жоламан түрегелді осыны айтып,
Іздейміз Қырмызыны енді қайтып.
Еркежан есін жиып, көзін ашып,
Жеңінен Жоламанды алды тартып.

Ақырын әлсіз үнмен жауап беріп:
— Ағажан, ризамын түгел көріп.
Қырмызы қия тастан құлап кеткен,
Жатпасын есіл қыршын сол жерде өліп,—

Көрсетті сыртқы жақты қолын сермеп,
Жоламан сұрамады қайта тергеп,
Қаутұнді қасына ертіп, атқа мініп,
Ондағы өркеш тасты жөнелді өрлеп.

Қия тас қырқа біткен жанып шамдай,
Бетіне күн шағылад бейне анадай.
Өресі Ақжайлаудың дейтін халық,
Болушы ед бұлттағы ойнақ дамыл алмай.

Тастары жүк секілді қатар жиған,
Тауына тарғыл тасы тұрған сыймай.
Етегі көз жеткісіз, шыңырау құздар,
Өлімге аттанғандай тиым болмай.

Күн құшып, гүл безеніп алдап күлді,
Табиғат сөйлескендей мылқау тілді.
Кәрі тас қатарланып қатпар-қатпар,
Айтып тұр ертегі қып талай жырды.

Күмістей Алтай сері қар жамылған,
Бұлт киіп, төбесіне өр жағынан.
Бәріне табиғаттың шашу шашып,
Күн асты көкжиектің шарбағынан.

Күн күлді, Еркежан да бірге күлді,
Шағылған шат өмірдің ісі келді.
Қара көз, қара нәркес ой сырынан,
Құшақтап Балағазды жас төгілді.

Сол жерде Жоламан мен Қаутұн мерген,
Қасына екеуінің қайтып келді.
— Қырмызы тастан құлап опат бопты,
Алтайға сыйладық,— деп айтып келді.

— Жасалық Қырмызыға тастан мола,
Келері қолымыздан сол-ақ қана.
Тіріміз елге қарай аттанайық,
Жүріңдер, қайғырмаңдар екі бала.

Жас құрсын, жас дегенің ақпай кетті,
Көзінен көндіккен соң шықпай кетті.
Еркешті қан жиренге мінгізгенше,
«Қорша!» деп дабыл салған айқай жетті.

Жоламан Сайын бозға жылдам мінді,
Садақ ап, қаруларын мойнына ілді.
Балағаз ырғап, садақ сермегенше,
Жаралай Жоламанға бір оқ тиді.

— Агажан, Еркежанды қасыңа алып,
Енді тез Қалжыр жаққа жөнел,— деді.
Орғытып қара көкті Балағазы,
Садақпен тас тасалап тарта берді.

Кешегі Кәпін, Кәбік жанжал еткен,
Кәпінді Кәбік жеңіп ісі біткен.
Енді іздеп Еркежанды елден таппай,
Сайланып сағаты еді келіп жеткен.

Ер екен, тайсалмады Қаутұн мерген,
Есінде ескі кегі, қорлық көрген.
Соғысты қаша отырып қалың қолмен,
Атқанын түсіреді көрген жерден.

Балағаз «жекпе-жек!» деп айғай салды,
Барлығы қарсы жаудың хабарланды.
«Келе ғой, келе ғой!» деп Кәбік батыр
Қасқайып бір алаңда тұра қалды.

Денелі, кең жауырын, түсі суық,
Кәбікке келер емес адам жуық,
Найзасы шашақталған маржанменен,
Төбесін дулығаның қойған буып.

Тұлпары Балағаздың киікше ойнай,
Майданға шықты екеуі салып айғай.
Кәрі Алтай дауыстарға дауыс қосып,
Ажалға аттан қосты бәрі солай.

Еркежан Жоламанмен ілгері асқан,
Қалжырдың қиясына келіп тосқан.
Жарасын Жоламанның байлап Еркеш,
Уақыт сол болғансын оған қосқан.

Ат үстінде жараны байлап Еркеш,
Соғыс жаққа қарауда құйылып күш.
«Балағазым жауымен қайтеді» деп,
Алыста көз салып тұр, басталды егес.

Ақырып Кәбік шапты найзаны алып,
Балағаз қыран құстай өтті қағып.
Екі ердің ерегiскен қағысына,
Басқалар қайтеді деп тұрды бағып.

Айналып кеп Балағаз найза салды,
Ілiнтпеді етектең түйреп алды.
Алып қолдың қарулы ырғауымен,
Төбедей төңкеріліп Кәбік қалды.

Сөйткенше Кәпiндердің қалың қолы
Лап бере айналадан ортаға алды.
Айқасқанын бөгелмей ұрып тастап,
Қаша отырып Балағаз ұрыс салды.

Ал, ұшқыр Қаутұн мерген араласпай,
Садақпен әндемдесін тартад саспай.
Доптай болып домалап түсті талай,
Дәл алғанын ұшырад жаза баспай.

Жақындап келе жатыр бері қарай,
Қарап тұр, Еркеш, Жөкең көз айырмай.
— Қалжырдан аман өтсек құтылар ек,
Қарағым, ал жүрейік соған қарай.

Марқадан құлайтұғын көрі Қалжыр,
Тындасаң естіледі Қалжырдан сыр.
Дүрілдеп тасты соққан судың даусы,
Тау соғып, жаңғырығып естіліп тұр.

Сытылып Марқакөлден төмен құлап,
Көпіріп тасып жатыр аттай тулап,
Үйдей тасты көтеріп бірге ағызып,
Екпінімен ән салат жел шуылдап.

Тықсырып қалың қуғын келіп қалды,
Жанталасып Балағаз соғыс салды.
Төртеуі аядай-ақ жерге келіп,
Қалың қол айналадан қамап алды.

— Ал, жігіттер, Қалжырға түсейік, — деп,
Жоламан жан ұшырып айғай салды.
О да тілсіз көрі жау, долы Қалжыр,
Төртеуі қатарынан түсе қалды.

Ала келіп жөнелді ағын айдап,
Ажалға араласып жатқан жайнап.
Ағын мен ат күшіне шыдай алмай,
Еркежан ауып түсті соры қайнап.

Жанталасып ұстады ат жалынан,
Балағаз да ұмтылды тез жалма-жан,
Ат пысқырып, алқынып, қылт-қылт етіп,
Жүзіп барад жануар алға таман.

Сөйткенше қатарласып қара көкпен,
Ұстады Балағазы бір қолынан,
Шүу дегенде атымен сүңгіп кеткен,
Әлі шыққан белгі жоқ Жоламаннан.

Балағаз Еркепті алып шетке шықты,
Ағып барып құтылды Қаутұн де аман.
Қалың әскер көз жазды үшеуінен,
Ағын ұрып кеткенде айналадан.

Жоқ болған Жолааманды бәрі көрген,
Қуғыншы кейі аңырып, кейі күлген:
— Төртеуі де Қалжырға батсын бәлем,
Ер Кәбіктің құны ғой майданда өлген.

Өлді бәрі қашқынның, Қалжыр жұтты,
Кел бұрайық, жігіттер, елге бетті.
Азғырылған Қаутұн мен қашқын қыздың
Балағаз батырға еріп ісі бітті.

Осылай гуілдесіп ойлы бастар,
Бет алды Ақжайлауға биік асқар,
Алтай тұр түк көрмеген қалпыменен,
Қан төксе де қаншама қажымастан.

Іздеп еді Балағаз, Жоламан жоқ,
Қаутұн де жар жағалап көре алған жоқ.
Мейлің ізде, мейлің қой пайдасы не,
Арманда боп сөнген соң қызарған шоқ.

Судан шығып Еркежан дір-дір етіп,
Су киімі құрғамай әлі бітіп.
Жөкеңнен қашан хабар келеді деп,
Балағаз бен Қаутұнды отыр күтіп:

— Сенейін бе жауымнан құтылғанға,
Тірлік тізгін бере ме шыбын жанға.
Тар жердегі жолдасым жан жеңешем,
Тағы айрылдым дариғай өткен таңда.

Кәпін тауып, бас салып шынжырланып,
Әлде өмірім біте ме осы арада.
Қарашаның таусылып азаматы,
Бар әулеттер бола ма мүлде жұда.

Жөкенді іздеп Балағаз, Қаутұн келді,
«Қоштаспастан жоқ болды Жөкем» деді.
— Қайран Жөкем сүйегің көп пе еді! — деп,
Еркежан бетін басып еңіреді.

Егіліп ерлік жетпей Балағаз да:
— Аямауың жасаған әлі де аз ба.
Ойрандалып үй-күйі түгел бітіп,
Құрбан болды барлығы бір жауызға.

Қаны қара, сұм жүрек, Құсан залым,
Қан ішудің қан төгіп тапты амалын.
Тұқымын құртып, кек алмай тоқтамаспын,
Қашан шығып кеткенше шыбын жаным.

Жұмысы жоқ Қалжырдың жылағанда,
Бас ұрады жағаға анда-санда.
Сарқыраған бойымен жылжи түсед,
Қарағайдан шымылдық жан-жағында.

— Жөкемнен кем көрмейін өлгенімше,
Көрсетпеймін жалғыздық тірі тұрып,
Сен де мендей мұндысын батыр, Қаутұн,
Бірге дәурен сүрейік бірге жүріп.

Осылай Балағаздың серті бітті,
Алтайдың шың мен құзы куә болты.
Көр аузынан құтқарған Еркешімен
Арқаға достар солай жүріп кетті.

ЭПИЛОГ

Ал, бүгін сол Алтайды қара қандай,
Кең атқан жентек-жентек дала қандай,
Масат пен ақ шалысын айға сілкіп,
Ойнатқан жас бөбегін ана қандай.
Жайлаған Кәпін, Кәбік кәрі Ақжайлау,
Мұңқа мен Марқакөлге орта байлау.
Бораған сөзбен орай сары алтыны,
Сол жерде кеннің кені ұлы қайнау.
Мұңқаның көсілгені тау Қамалай,
Бет алсаң Қамалайдан солға қарай.
Жайнатып Алтай тауын Риддер тұр,
Ақ күміс ақтарылған алтын арай.
Жайлаған Құсан залым ұлан-дала,
Батысқа аяқ салсаң одан былай.
Балажал, Қазаншұқыр алтын кені,
Сол таудың аясында жатыр құлай,
Алтайдың көркеюде жылдан жылы,
Өмірде қазір түгел қызыл гүлі.
Жауласқан ескі тұрмыс адыра қалып,
Достасты қол ұстасып еңбекші елі.
Алтайдың бүгін көрсең Еркежаны,
Ұқсайды қызыл гүлге беттің қаны,
Еңбектен босаған соң сауық құрып,
Шаттығы тау жарады салған әні.

1925—1934 ж.

АҚБӨПЕ

К

ім көрді көктің жерге құлағанын,
Кім көрді күннің жарық сұрағанын,
Кім көрді Ақбөпедей қыршын жастың
Шомылып қанды азапқа жылағанын.

...Кім ұқты махаббатты Ақбөпедей,
Жүрегі жанулы тұр әлі сөнбей,
Аспанда ай, жұлдыз шашу шашар еді,
Егер де тірі жүрсе арманда өлмей.

Аруды Ақбөпедей ел жырлайды,
Бес кепе, бес арнады көл жырлайды,
Ертеке қып тауда қыран, түзде тоты,
Ғашықтың өмірінен сыр жырлайды.

Халықтың қасиетін жанмен ұққан,
Бұл жырды мен жырламай кім жырлайды!
Мезгілсіз, мерекесіз өткендердің
Жандары бізді де айт деп сыбырлайды.

II

Сөгіліп құм жатады сырғып құлап,
Бекініп бір тұрмайды басын құрап,
Бүгін бар, ертеңінде кетед көшіп,
Еш адам білген емес жөнін сұрап.

Жортады ақбөкендер жонды кезіп,
Жүргендей бетпақта өмір барын сезіп.
Болмаса шөлде туған құрт-құмырсқа,
Төзе алмай аң да кеткен шөлден безіп...

Біреу тұр сол далада аң-таң болып.
Құмынаи сорап іздеп маңын шолып.
Құм көшіп, тозаң ұйтқып, үйіріліп,
Сұрлеулер жалғыз-жарым қалған толып.

Маңдайлы, қалың келген қас пен қабақ,
От болып көзінде тұр жанған шырақ.
Толық бет, ер мұрынды, дене тіп-тік,
Жүзінде нұр боп бейне талай мен бақ.

Саусақтың сынық сүйем салалары,
Бөлектеп бұлшық етін екі қары.
Шүйделі, жауырынды, орта бойлы,
Ұйқасқан барлық келбет бұдан әрі.

Аптығар адам емес асып-сасып,
Қайғыға жабырқамас және жасып,
Аққұла өзгешелік қалпында тұр,
Менменсіп көтерілмес тұрса да асып.

Жүріп ед құдық көрді сайды бойлап,
Байқады атырауға атын байлап.
Үңіліп ең түбіне көзін салса,
Мөлдір су табанында жатыр қайнап.

Талай ер жүріп өткен бұдан бұрын.
Көп біліп бұл бетпақтың ойын-қырын
Әмірхан сұрап алған кәриялардан
Бетпақтың білетұғын барлық сырын...

Әмірхан іздей-іздей келіп еді,
«Өткел бер кәрі бетпақ маған» деді.
Нәр алып сол құдықтан, жер белгілеп,
Маң қасқа Мамакерге тағы мінді.

Сағымдай құба жонда кетті жортып,
Үстімен тұма құдық, көктей өтіп,
Орынын үш құдықтың және көріп,
Барады ойға белгі тастап кетіп.

III

...Жазғы түн, жұрт ұйқыға қалған жатып,
Туған ай әлдеқашан кеткен батып,
Бұлт қалқып жан-жағына келіп еді,
Қонғалы биігіне тауға тартып.

Қалғуда қараңғылық жерге түсіп,
Балғындай маужыраған жарын құшып.
Бұлттардың селдірінен сығалайды
Түнге ымдап кейбір жұлдыз көзін қысып.

Жатып ед жылқышылар демін алып,
Шақатқа жылқыларын жинап салып.
Жусады таң алдында жануарлар,
Құлын жатып, енесі мойнын салып.

Әмірхан аралап жүр аңдып жайлап,
Көлденең қолға сойыл алған сайлап.
Сыртынан орамалдың шығыршықтап,
Басына қыл шылбырды алған байлап.

Әр топқа жусап тұрған сығалайды,
Тайсалмай іздегенін жігер қайнап.
Шеттегі саяқ атқа тағы келіп,
Біле алмай не қыларын кідірді ойлап.

Сойылдың түбіменен тіреп жерді,
Ойланып жүрді жалғыз өрлі-берлі.

Сүйткенше өресімен қаңтарулы
Қасынан бір жылқы өтіп жүре берді.

Жалма-жан аттан жылдам қарғып түсті,
Айналып асып барып алдын тосты.
Жануар тұра қалды танығандай,
Әмірхан жануарым деп мойнын құшты.

Жақсы аттың тіл білгендей қылығы жат,
Ежелден ер серігі мінсе қанат,
Тайында жолаушыдан сатып алған,
Осы еді құнға кеткен Ақтарлан ат.

Ұрысы Қуандықтың шетке шауып,
Айдаған қалың жылқы олжа тауып,
Соңынан жетеқабыл қуғын келсе,
Көрсеткен Әмірханды жала жауып.

Тәукеннің Әмірхан ед жалғыз ұлы,
Жалғыздың жанашыр жоқ бар ма құны,
Сау болсын Әмірханым деп жылаған,
Зар қағып сорлы Тәукен естіп мұны.

Кірме еді Қуандыққа заты Керей,
Кім өлсін өзі кірме Тәукен өлмей,
Әкеткен Әмірханның Ақтарланын –
Қулары Қуандықтың теңдік бермей.

Тәукеннің Ақтарлан ед барлық малы,
Байлығы, батырлығы, құйрық-жалы.
Төлеуге шет ел келіп алып кетті,
Нашардың болыс, биге келе ме-өлі.

Тәукенді сүйтіп қорлап қайғы салған,
Көше алмай күндер болды жұртта қалған.

«Арнаған Әмірханға Ақтарлан» деп,
Сақалдан жас домалап сан жылаған.

Жануар төрт аяқтың жүйрігі еді,
Алдына ерегісте мал салмаған.
Атақты аттарынан озғаннан соң,
Дұшпанның қастығы ғой табалаған.

Қайыны сонда Тәукен іздеп барды,
Қорлаған түгел айтты қайғы-зарды,
Қайыны көлік беріп кісі қосты,
Көшіріп алып кел деп балаларды.

Үш жігіт көлік алып қасына ерді,
Жеткенше көріп білді талай жерді,
Әмірхан жиен мініп қуансын деп,
Жіберген өрен жүйрік Мамакерді

Қайынына Тәукен көпті келіп солай,
Бұл елдің зорлығына шыдай алмай,
Жетем деп сондарынан біраз күнде,
Әмірхан Мамакермен қалған бармай.

Әмірхан Ақтарланын іздеп келіп,
Ақырын қағыстырып жөнін біліп,
Жылқымен жібергенін көзі көрген
Соңынан жылқышының жансыз еріп.

Мінекей, Ақтарланға ерін салды,
Маманы қажып келген жетекке алды,
Олжаға бірер жылқы алсам ба деп,
Есіне кегі түсіп ойға қалды.

Мінген соң Ақтарланға масаттанып,
Қуанды тақымы толып, мейрі қанып,

Қиналып қиянатқа баса алмады,
Әуелде кіжінсе де күйіп-жанып.

Пердесі көтерілді таң сарғайып,
Ән салды бозторғай да қанат жайып,
Жылқы өріп жайылуға айналғанда,
Таң жеңіп, қараңғылық түсті тайып.

Әмірхан екі ойлы боп біраз тұрды,
Жобалап жүрер жолы ойды-қырды,
Құмдағы қос шыңырау қайдасын деп,
Астында ақ таңдақтың бетін бұрды.

Сүйткенше сарт-сұрт етіп тиді сойыл,
Байқатпай қапылыста келіп ұрды.
Ақтарлан қарғығанда тақымдағы,
Мамакер қала берді үзіп құрды.

Жылқышы алты-жеті ортаға алған,
Қалды ма Әмірханда әл мен дәрмен.
Атының басын тартпай кете барды,
Ақтарлан ұзап шықты қуған қолдан.

Айналды ақыл кіріп есін жиып,
Тізгінін қысқалау ғып алды түйіп.
Балуандар сілтеуімнен қалмайтұғын,
Мен неге қорқамын деп кетті тиіп.

Біреуін ағып келіп салып өтті,
Төбесін төмен алып жерге жетті,
Келгенін жанасалай және соғып,
Түсіріп қосарынан өтіп кетті.

Кеспелтек бір бозшұбар кезек салып,
Болмайды көпке шейін кезек алып,

Қасқайтып қасқалдақтан ұрып кетті,
Тізгінін Ақтарланның тежеп қалып.

Ат қойды қалғандары елге қарай,
Аттандап, жау шаптылап салып айғай,
Алдымен қашқандары ұзап кеткен,
Соңғысын қуып жетті ақыр қоймай.

Тоқтаусыз тобығынан бір-ақ ұрды,
Көмілді көк тікенге, бетін жырды.
Бедеуін іліп алып жылқышының,
Әмірхан бетін кейін қайта бұрды.

Мамакер үзіп отап, тұрып қалған,
Бөгелмей аққан бойы келді соған.
Аттарын жылқышының қосып алып,
Жөнелді шоқырақпен шөлге таман.

Қаратау қала берді тұман басып,
Бұлттары шумақталып жоғары асып,
Таңдамай бар даланы безендіріп,
Күн шықты қызыл нұрдан шашу шашып.

Көсілген сар жазықта сағым самғап,
Жол берді Әмірханға қойнын ашып,
Соқпаққа соқыр сорап түсіп алып,
Жіберді жетек атқа қамшы басып.

Сол бетпен құмға кірді көп ұзамай,
Ақтарлан алып келед жүр деп болмай.
Бірінші шалар жері қос шыңырау,
Адасса алдырғаны әлдеқалай...

Қойнауы Қаратаудың қалың жайлау,
Жанжалсыз, барымтасыз тұрмайды сау.

Қалмайды тайлы-таяқ айғай шықса,
Әдеті бүлік іздеп күнде тынбау.

Ат шабыс, көкпар тарту жұма сайын,
Танисың айтқызбай-ақ кедей, байын.
Тай тулақ көбеңімен о да жүред,
Ал десе қошеметке болып дайын.

Ақтарлан қойып еді бәйге бермей,
Үнемі тұрған емес жеке келмей,
Күндеген күнде қызған бәсекшіл,
Намыстан жүруші еді аз-ақ өлмей.

Қаңтарып таңасырса өре салып,
Жайлымға кететұғын жылқышы алып.
Атақты аймағына Тұрсын болыс
Ақтарлан құтым дейтін масаттанып.

Айғайы жылқышының тауды жарып,
Құлаққа тас ұрғандай тиді барып,
Аттанды аты барлар әй-түйі жоқ,
Қолына тиген-тиген қаруды алып.

Не болды, алып кетті Ақтарланды
Айқасқан барлығы да жараланды.
Алыбы адамзаттың болса керек,
Ағызды жосадай ғып қызыл қанды.

Аттандап салған ұран тауды аралай,
Шошытты елді өрепкіп, үрей қалмай.
Бұйырса Тұрсын болыс жан қала ма,
Атылып атқа мінді оқ жыландай.

Күн қызды, шілде шертті тартып күйін,
Қайнатты әуе айналып адам миын.

Аңызғақ аңырай соғып, қақырық кеуіп,
Дем алу, деміктіріп болды қиын.

Ақтарлан ауыздығын қарш-қарш шайнап,
Омырауын көбік жауып, келеді ойнап.
Шыңырауға шаңқай түсте келіп жетті,
Қоржыннан қауға арқанын алды сайлап.

Аттардың жетектегі ерін алып,
Суарды кезек-кезек бәрін жайлап.
Су құйып жан торсыққа толтырды да
Бөктеріп Мамакерге алды байлап.

Жүгіріп маңайынан коқыр жиды,
Жылқының жас тезегін қосып үйді.
Өзі де тамақтанып азын-аулақ,
Аттарға қайталап су тағы құйды.

Сөйтті де көз жіберді кейін бойлап,
Қуғыншы бар ма екен деп қауіп ойлап.
Алмалап қос-қос атқа кезек мініп,
Қараса бір топ кісі келеді айдап.

Белгілі келетіні шөлден талып,
Қандайын қамданса да қос ат алып,
Жалма-жан жиып қойған тезектерін,
Жіберді шыңырауға бірден салып.

Саспай-ақ жәй шоқытып жүре берді,
Оншама шығармай-ақ ащы терді,
Ұйлығып, опыр-топыр келген халық
Құдықты улағанын бір-ақ көрді.

Шулады көктен түсіп құлағандай
Беймаза кейбіреуі жылағандай,

Өкінді барлығы да санын соғып,
Әмірхан қуа гөр деп сұрағандай.

Қайраты осы ғана барлық болған,
Қайтадан елге жетсе өлмей аман.
Әмірхан желе жортып жүре берді,
Сағымды жолдас қылып шөл даладан.

Ол шөлдің сақтанбаса жайы сондай,
Қуарған, қуырылған талай таңдай.
Өлгендер құртқа жем боп азғана ма,
Еріксіз кездестіріп өмір солай.

Адасса Әмірхан да соның бірі,
Өз малын алған үшін өлген ұры.
Жазықсыз жапанда өлсе қалғаны ғой
Сасыған өлімтіктей жазғытұры.

IV

Кеш еді, жаздың сұлу нұр төгілген,
Жібектей жерге жасыл гүл себілген.
Көк шатыр, қызғылт теңбіл тақталанып,
Жерге кеп алыс аспан төңкерілген.

Шымқаған көкжиекте қызыл арай,
Көтерген күн шапағын қызыл тудай.
Тарауы сан жамырай көкке самғап,
Серпілген көк теңізі әрман қарай.

Көкжиек белдеу тартып қызыл нұрдан
Шапағын шашыратып бұлттарға ұрған.
Маяктің¹ жаңа жанған шамындай боп,
Жұлдыздар жаңа шықты сейіл құрған.

---

¹ Маяк — кемелер адаспас үшін қойылған жарық белгі.

Жайлауға жаңа қонған ауыл сыймай,
Исімен мұрын жарған жас көкорай.
Айдынды ақ айнадай ортаға алып,
Тізіліп қонған бәрі көл жағалай.

Самалы салқын көлдің төске соғып,
Шомылған суға түсіп жұлдыз бен ай.
Жайланып мал отанда, жан ұяда,
Тыншыған мезгілі еді кештің сондай.

Ортада ақбоз үй тұр алты қанат,
Төселген кілем, киіз сән-салтанат.
Қаданың арасынан арқан тартып,
Кермеде байлаулы тұр тізілген ат.

Қаптаған үй алдында бала-шаға,
Жиылған қыз-келіншек тамашаға,
Сыңқылдап әзілдесіп жүз құбылып,
Жарқылдап құдалар мен құдаша да.

Барлығы мәрә-сәрә күйеу келіп,
Жатса да қарар емес біреу өліп.
Сүйреңдеп білгішсініп бос қапталдап,
Сөзқұмар жеңгейлер жүр суырылып.

— Кім екен, білдіңдер ме күйеу жолдас,
Жырынды біреу ме екен сөзге ұтылмас.
— Ішінде құдалардың бір жігіт бар.
Байқаймын ешкім одан сөз ала алмас.

Туысты, ер қабақты, орта бойлы,
Тұлғалы қалпында тұр терең ойлы,
Әмірхан жиен жігіт күйеу жолдас,
Қалжыңның жайын білер талай қилы.

Жігіттің маңғазы еді өзі сері,
Күнде той, күнде сауық жүрген жері.
Жалынды аспанға ұшып алып қашып,
Нақ кезі қайнап тұрған жаңа пері.

Тәукеннің көз жанары осы Әмірхан,
Жан қиып жаудан атын әкелді аман.
Мерт болам деген оймен жұмысы жоқ,
Жол тауып шөлді кезіп кекке барған.

Ал, бүгін топтан таңдап талай маңғаз,
Ақсұңқар, ақиыққа қылмай ма наз.
Рудан асқан сұлу Ақбөпе еді,
Тотыдай боп тұлғалы туған сабаз.

Жанары екі көздің жанған шамдай,
Нәркес¹ пен кірпік ойнап атылғандай.
Қызылы екі беттің уылжыған,
Үстіне ақ мамықтың қан тамғандай.

Еріні қалың да емес, жұқа да емес,
Тістері тізіп қойған ақ мәр-мәрдай.
Бозбала сырттан көріп масаттанып.
Буынын алып-кеткен анкубадай².

Арудың Ақбөпе еді асқар белі,
Қыз демей қадірлейтін барлық елі.
Ойынға Ақбөпе де келеді деп,
Іңірдің сыбырлады қоңыр желі.

Етегін ақ көйлектің орай іліп,
Майысып қалып жатыр гүлдер күліп,

---

¹ Нәркес — әдемі көз.

² Анкуба — бір шараптың аты.

Басшы ғып таң шолпанын ортаға алып
Бір топ қыз түн жүрегін келед тіліп.

Дариға-ай, болар екен кімнің жары,
Жұмбақ-ау өмірлері бұдан әрі.
Керуендей қоңыраулы келді ауылға
Сыңғырлап, сылдыр қағып шолпылары.

Керілген кер маралдай кербез сұлу,
Қиын ғой сұлулардың сырын білу.
Бақытты таусылмайтын сағат болып
Дариға қандай қызық ойнап-күлу.

Шаңқанның ақ құсындай Ақбөпеге
Жігіттің көзі түссе ішкендей у!
Қасынан Әмірханның орын берді
Тоқталып дабырлаған у менен шу.

Сыпайы құдалармен амандасып,
Әдепті сөзіменен үн жарасып.
Сол үйге бақ айнасы орнағандай,
Көңілін көпшіліктің жіберді ашып.

Ақбөпе Әмірханды бұрын білген,
Көрмей-ақ өткен қыста даңқы келген,
Өнерін Әмірханның көрген жастар
Сыпаттап Ақбөпеге айтып берген.

Кездесті міне бүгін сәті түсіп,
Етене болмаса да елжіресіп.
Еститін Ақбөпені Әмірхан да,
Дариға-ай, көрсем дейтін бір бас қосып.

Жалын ғой, алып ұшса жастың жаны,
Сүйдіру, сүйоменен ойлағаны,

Ақылын әр тарапқа алып қашып,
Тағатсыз тасымай ма ыстық қаны.

Арман қып жырламай ма махаббатты,
Өзі ұзақ, тойдырмайтын болса тәтті,
Жалғыз-ақ махаббатты танымайтын,
Мейрімсіз жандар жоқ па тастан қатты.

Несі екен, жасында олар сүймеді ме,
Жалындап жар отына күймеді ме,
Еш болып мекхнатпен өткен күндер,
Япырм-ау, маңдайына тимеді ме?..

Қозғалды жігіттерден ойын бастау,
Желіккен жеңгелерді болып қостау.
Бар еді аздап өлең айтатындар,
Бұл жолы қиын болды домбыра ұстау.

Жол жорға жүрексініп отыр бәрі,
Пайда жоқ зорлағанмен бұдан әрі.
— «Ауылдың алты ауызын» өзің баста,
Қайтпайтын тау мен тастан жүйрік кәрі,—

Деп біреу домбыраны қолына алды,
Отырған қыз, бозбала қарай қалды.
Қолына домбыраның тиюі екен,
Қазбекбай әй-түйі жоқ айғай салды.

«Бітеді Ніл дариға жалғыз қайың,
Әрқашан құрбы білер құрбы жайын.
Нақыстап бажайына келтіретін
Ағалар жаңа талап Жолдыбайың.

Ауылым Қызыл қақтың бауырында,
Танаштың дерт жабысты ауылында.

Құдай-ау, осы дерттен қазам жетсе,
Ете көр Мұхамбеттің қауымында.

Ақ қурай, қара қурай, қурай-қурай,
Құдайым қызды ауылмен сыбай қылғай.
Шешесін алты ай жаздай ауру қылып,
Құлағын әкесінің саңырау қылғай...»

Ду күлді отырғандар: «Пәле-пәле,
Тағы да айтатының бар ма, қане,
Жол енді құдалардан басталсын» — деп,
Сөйледі көсемсініп Ұрқия эне.

Ұсынды Әмірханға домбыраны,
«Сіз ғой,— деп,— көпшіліктің қалағаны,
Айтыңыз жиен құда, халық құмар,
Әсіресе, бізге таңсық қырдың әні».

Бір жұмбақ адам айтпай өзі егіліп,
Бетіне ұят қаны тұр себеліп.
Ақбөпе Әмірханға наз еткендей,
Тілеген күлкісінен гүл себіліп.

«Оншама жұрт айтарлық әнші де емен
Қайтпасын меселіңіз сіздің берген».
Азырақ бастап шертіп алды дағы,
Құдитты «Құлагерді» төңкерілген.

Аспандап дауыс кетті түнді жарып,
Тамылжып сорғалады жанға дарып.
Ұйқысын жым-жырт түннің бірден ашып,
Сезілді айқасқаны айға барып.

Соңынан үртіс кетті «Қанат талды»,
Қалықтап жерге түспей тұрып алды.

Жаныңның бірге шертіп нәзік қылын,
Ұйтқытып ойламаған ойға салды.

Әннен ән, ағытылды дене балқып,
Талықсып кейде тынып, кейде шалқып,
Әндердің аспандаған тасқынымен,
Бар еркі Ақбөпенің жүрді қалқып.

V

Барлығы жан дегенде жалғыз аға,
Туғаны бір анадан екеу ғана.
Ардақтап аялаған қайран бауыр,
Болғанда, желге қалқа, күнге пана.

Ақбөпе жан бергендей Қасым десе,
Серігі, ақылдасы, әсіресе.
Әкесі қия тартып көнбегенде,
Жөн айтқан ел сөзіне әлденеше.

Ауылы Көпбайды айтпай, Қасым дейтін,
Ақылы тең құрбыдан басым дейтін.
Сарабдал, қисық Көпбай десіп халық,
Балалар қалай туды асыл дейтін.

Айдардан алпыстай үй өсіп-өнген,
Бір ауыз бас-аяғы түгелденген.
Жасы үлкен ақсақалы Көпбай еді,
Іргелі үлкен үйі терезе тең.

Қадірлі жақынға да, алысқа да,
Ел-елге аты кеткен дабыстана,
Ортасын Бескепенің ойып алған,
Құлашы кең жатады қонысқа да.

Аталас үрім-бұтақ жанды, жақты,
Барлығы тату-тәтті ынтымақты.
Өскен соң балалары үй көркейді,
Дейтін жұрт кім алады берген бақты.

Көнбайға тыныс болды Қасым өсіп,
Ешкімге соқтықпайды шоққа түсіп,
Біреуге өкім айтса Көпбай кейде,
Тоқтатад балалары ара түсіп.

Ақылы Ақбөпенің ұшан-теңіз,
Аналық туысына біткен негіз.
Кісі күту, беретін қонақ асы
Әмірінде Ақбөпенің болды деңіз.

Салмақты Ақбөпенің жеңгесі де,
Қасымның таңдап алған теңдесі де,
Бар сырын Ақбөпе одан жасырмайтын,
Сыр бермей сырт жеңгенің өңгесіне.

Ақбөпе отыр еді шашын тарап,
Айнаға алдындағы күле қарап.
Жетіп кеп, Дәләпыраз күлімсіреп:
— Сүйінші сенен жаным келдім сұрап.

— Не бар ед сен сүйінші сұрағандай,
Қуандың есің шығып неге мұндай.
— Кешегі айтқаныңды ұмыттың ба,
Бір кешке жеткізіп ең айтып болмай.

Жігіт жан, көрген жоқпын сендей жанды,
Сөгесін қызық көріп қуанғанды.
Ендеше батыр болсаң ренжи ғой,
Әлгі ағаң шақыртыпты Әмірханды.

Өзі де байқамады қуанғанын,
Білмеймін жүрек соғып не қылғанын.
— Шын ба? — деп, күндей жанып жалт
қарады.
Еріксіз бір жұмбақ күш билеп жанын.

— Әнекей келіп қалды үйге таман,
Нанбасаң, қарашы үйдің жабығынан.
Айтқожа, Қасымменен ортаға алып,
Әмірхан түсіп жатты анығынан.

Бүгін кеш, тағы қызық, тағы жұмақ,
Шіркін-ай, күнде болса осындай шақ.
— Дәләпи, сөйлесейін бүгін еркін,
Ыңғайын шамаң келсе келтіріп бақ.

Отауға ең алдымен Қасым кірді,
Қонақтар аз кідіріп тыста тұрды,
Жайдары жай қараған адам құсап,
Көрсетті назды сұлу хош пікірді.

Айдынның аққуындай басын иіп,
Сыр кілтін сылдыратпай ішке түйіп.
Жарқ еткен назарының отыменен
Жанына махаббаттың уын құйып!..

Бар ма екен махаббаттай нәзік нәрсе,
Тоймайтын адам жаны көре берсе,
Сырласып сүйгенімен емін-еркін,
Жүрегін сен сақта деп соған берсе.

Болса егер жан жүрмейтін түннің түні,
Жоғалса жұлдыз сөніп, ай мен күні.
Ол айтып, бақыт жайын бұл тындаса,
Бөгет боп іздемесе ешкім мұны.

Тас еріп дарияға су боп ағып,
Тоқтатса бөгеушіні нөсер қағып.
Жасырынған бұл екеуін таба алмастан
Жарығы дүниенің жүрсе лағып.

Ойдағы айтсам деген армандарын
Ақбөпе бітірмес ед сонда нағып,
Сүйісіп содан кейін мәңгі отырса,
Екеуі жүрек отын шам ғып жағып...

Естіді Әмірханды аймақтары,
Жиылды кешке қарай жас пен кәрі.
Төсеулі көлеңкеде кілем, киіз,
Сар қаймақ сапырылды қымыздары.

Әмірхан әр-берден соң әнге салды,
Сүйкімді ән тыңдаушының еркін алды,
Топырақ жеп, домаланып еңбектеген
Аңырап жас бала да тыңдай қалды.

Ұмсынай Қазыбектің үстін басып,
Салқынға қонған борлы жөнелді асып.
Ырғалып кешкі ауаның толқынымен
Қосылды ұлы Ертіске әндер тасып.

Туғалы ән сүймейтін Мұсабек те
Аңқайып қарап қапты аузын ашып.
Қызғанып Әмірханның бұл келгенін
Үйінде Әбіш жатыр «марту»¹ басып.

Айтқан жоқ арнап хабар Қасым оған,
Такаббар жанның бәрін жақтыртпаған.

---

¹ Марту — бұл жерде есеңгіреп жату мағнасында.

Кей кезде дәме қылып қырындайтын,
Сондықтан Ақбөпе оны шақыртпаған.

Басталған бие ағыта ән мен өлең
Төгіліп қырдан асты талай белең.
Шам жаға жұрт тарады риза болып,
Болад деп Әмірханға қай жігіт тең.

VI

Серпіліп қараңғылық қойнын ашып,
Ай туды аспанына жұлдыз шашып.
Жаңа өскен жас шіліктің тасасында
Сөйлескен екі ғашық мауқын басып.

Сылдырап, жел ыргаса жапырақ күлед,
Өйткені ғашықтардың тілін білед.
Ән қосып самал келіп содан арман,
Сырды естіп жөнін айтпай жүре беред.

Тұншығып тыңдамасын түн неғылып,
Жас жанды жасырғанын тұр ғой біліп.
Жеткізіп кейбіреуін мұратына,
Кейінің өмірін кескен баурын тіліп.

Жабысып ғашықтар тұр дымы құрып,
Жүрегі екеуінің бірдей ұрып,
Күрсініп жұтқан демін босатты да
Әмірхан сөз бастады құшып тұрып:

— Ақбөпе, сен алдың ба, еркім қайда,
Басқа емес, бір-ақ арман қазір ойда.
Жәрдемшім жалғыз өзің көрінесің,
Ауыр ой, қайғы-қасірет болды пайда.

Тіршілік сенсіз маған өлгенше дерт.
Жолыңа жан қиюға беремін серт.
Шешпесең өз қолыңнан тағдырымды,
Күл етер бойымдағы қаулаған өрт,—

Деді де, қатты қысып тағы сүйді,
Тағы еріп, тағы балқып, тағы күйді,
Мас болып талықсыған қайран сұлу
Күрсініп сонда ғана есін жиды.

— Білмеймін, ойлаушы ем мен де бұлай,
Қолыңа сенің қайдан түстім оңай.
Екі етпес әміріңді пендең болдым,
Мені ешкім алмас сенен ажал алмай.

Соны айтып қолтығына кіре түсті,
Махаббат не бар екен сенен күшті,
Жас гүлдің жан татпаған жаңа балын
Улайды-ау!.. Екі жұбай бөліп ішті.

Көтерді атқандақты таңы құрғыр!
Көлдегі құс оянды, басталды жыр.
— Жігітжан, көзге түспей үйге бар,— деп
Бүркеніп Дәләпыраз қасында тұр.

Жалт қарап, сонда білді таң атқанын,
Сезбепті түнді қалай ұзатқанын.
Әмірхан жаныменен жақсы көрді,
Қызықтап Дәләпыраз ұнатқанын.

Әмірхан Дәләпимен үйге кірді,
Ұққаны белгілі тұр барлық сырды,
Шіркін-ай жеңге болсаң осындай бол,
Болжаған ақылымен ойды-қырды.

Барлығы Ақбөпенің ақылы ғой,
Қыз өсіп жасқа толып жеткен соң бой,
Жайына келер күннің қам етеді,
Пайымдап бас-аяғын жеткізіп ой.

Әмірхан ұйқтай алмай ойға кетті,
Ұйқысы келмей қойды не себепті.
Жалғыз үй қалың Қыпшақ ортасында
Тартам ба әлде талай қайғы-дертті.

«Арыстан айға шауып мерт болды» деп
Көрем бе өмір өксіп өткелекті...
Жауса да қысында қан, шілдеде мұз,
Екі етпен Ақбөпеге берген сертті!..

Қауіпті өткір ойы бір-ақ кесіп,
Қызыққа тағы батты қайта кешіп,
Айналып Ақбөпемен бақыт тауып,
Екеуі сайрандап жүр желдей есіп.

Қиялмен кешіп өтті бәрін де оңай,
Құрметпен құрбылары бірі қалмай.
Болғанда сәске мезгіл жұрт тұратын,
Әмірхан мызғып кетті жатып солай...

Ақбөпе дәл осындай халге түсті:
— Қондырсам, тұғыр болып қыран құсты.
Қайғысыз қыздың онда күні бар ма,
Кім білед, немен тынбақ мұндай істі.

Айтқан жоқ Әмірханға қауіп жайын,
Шошытып күні бұрын не қылайын?
Ерлігі еш адамнан кейін емес,
Не көрсек бір көрерміз, болдық дайын.

Жолына Әмірханның тасаттықпен
Өмірімнің қуатынан немді аяйын.
Шыдадым нөсер жауып, жер қозғалса,
Бұлт соғып, аспан атса нажағайын!..

VII

Аққұла басқа жаздан биылғы жаз,
Бұралып қыз-келіншек қылады наз,
Күнде ойын, күнде сауық бас қосылыс,
Талапкер жігіттердің бәрі өнерпаз.

Күнде той Әмірханның жүрген жері,
Жанған от, жалыны ұшқан ердің ері.
Елден ел Әмірханды шақырумен,
Боп кетті бәрі жомарт, бәрі сері.

Тыңдайды әрбір кеште Көпбай балқып,
«Шырағым, дастан айт» деп қояд шалқып.
Арудың ардақтаған қызуында,
Әмірхан көп үстінде жүрді қалқып.

Ежелден қырағы ғой көптің көзі,
Қиядан сынағыш-ақ тағы да өзі.
«Әмірхан Ақбөпені алад» — деген
Жайылды бірте-бірте жұрттың сөзі.

Сол өсек өрши-өрши өрге кетті,
Көбіне Әбіш мырза дүрілдетті,
«Келінің бұзылыпты» деген хабар
Ақкөлде Ақажанға барып жетті.

— Бұл не сөз құлағыма жақпайтұғын,
Дерт бар ма мен дауасын таппайтұғын,

Қарның кебек тескен «мұжық Қыпшақ»
Болды ма аруағымды аттайтұғын?

Ақажан бір әкеден алты ағайын,
Ал десе, аймағымен елі дайын.
Аюдай ақырады ашуланса,
Білгендер соқтықпайды оның жайын.

Інісі Кәрібай болыс даңқы шыққан,
Адамы бір дуанның¹ алдында ыққан.
Қармағын салған жері сау қалмайды,
Ісіне дос сүйініп, дұшпан бұққан.

Белі сол Ақажанның сенетұғын,
Әзір тең ер шыққан жоқ жеңетұғын.
Тоңырайған, тоң мінезді баласы бар,
Ынжық деп ауыл үйі күлетұғын.

Сонда да Құдияр деп әкесі оны,
Әке үшін қадірлейтін елі мұны,
Ақажан ыза болып ұрсатұғын,
Баласы қыңырайғанда білмей соны.

Болған соң бастан ынжық оңала ма,
Ондайлар бір қисайса тіл ала ма?
Дөйт десе, қорс етеді қыңырайып,
Ақылы қамшы жұмсау — қолда ғана.

Шақырып Кәрібай бастап елі қызды,
Жібер деп жігіттері жиып бізді.
Қарайтын алды-артына немене бар
Келейік шаштан сүйреп ондай қызды.

---

¹ Дуан — патша заманындағы уездік қала.

Сөйлесті құдасына кісі салып,
«Отырмыз бір суық сөз хабарланып.
Егер де Көпбай ойы адал болса,
Тез берсін келінімді малын алып!»

Көпбайға жаңа туды ақырзаман:
«Дүниеде іс бола ма бұдан жаман,
Балама ондай атақ атамасын,
Айта бар Ақажанға сенсін маған.

Жайлауда ұзатайын күзге бармай,
Қызығын тез көрем деп ойласа ондай.
Даярлап үй жабдығын бітіргенше,
Құдаға айт, мұрсат берсін енді бір ай».

Бұл хабар жария болды барлық елге,
Ой түгіл қырдан асып жетті шөлге.
Атағы Ақбөпе мен Әмірханның
Жайылды заматында талай жерге.

Сұм Әбіш біліп алып жұртқа шашты,
Өсекті үйрілтіп бетін ашты.
Ағайын, көршілес ел араз болып,
Аз күнде берекенің құты қашты.

Не дерін ел мен жұртқа білмей Қасым.
Ұға алмай көзі жетіп қарындасын.
Қорлық деп Ақажанның күш айтқаны,
Ойланып көп отырды шайқап басын.

Жол таппай туысына сөз салуға,
Тағы ұят Әмірханды қолға алуға.
Әмірхан Айтқожамен жолдан келсе,
Ауылдың кетіп отыр салы суға!

Әмірхан сездірмеді ішкі сырын,
Келіскен Ақбөпемен күні бұрын,
Естіді ел шетіне келісімен,
Келед деп Ақбөпенің күйеуі ұрын.

Жалғыз дос Айтқожа еді Әмірханға,
Өлсе де ол айтпайды басқа жанға.
Жарлының жалғыз өскен бұл да бірі,
Дос болған Әмірханмен ұғысқанда.

Әмірхан ақылдасты Айтқожаға:
— Бұл елде тұру бізге жөн бола ма?
Әкеме айт Текедегі елге көшсін,
Болмайды жайлы қоныс бұл арада.

Қиналар нағашым да жол таба алмай,
Қапа боп қалар халық есі қалмай,
Көшірсін жұрт көзінше елің тап деп,
Түсіндір жасырмай-ақ сен осылай.

Мен мына Жәдіктерге барып қонам,
Сезілді, сақтық керек бұдан былай.
Тентек пен Ескененің ұрылары
Қоймайды Ақтарланға қатер қылмай.

Әдісін ол ауылдың естігенмін,
Қапыда өкінерміз алдын алмай,
Іргені елге апарып орнықтырсақ,
Тілдесу Ақбөпемен түбінде оңай.

Айтқожа сол бетімен елге келді,
Қайғырды, қапаланды, ойын бөлді,
Тілегін Әмірханның орындаспақ
Қия ма бір жыл туған қайран төлді.

Бектасқа баяндады бастан-аяқ:
— Бір сөздің болуы рас осылай-ақ,
Ел басын дауға салып қайтемін деп,
Әмірхан ол ойынан қайтқан бірақ.

Ат шықты, жұрттың бәрі күдік алды,
Іс болды бетке шіркеу ұятырақ.
Біздің үй көшсін дейді керейлерге,
Бұл елде болмас дейді жайлы тұрақ.

Ақажан қоймайды ақыр кек ойламай,
Түбінде ауыз салад бізге қарай.
Көшейік, ел басына сөз келмесін,
Айта бар нағашыма жөні осылай.

Қынжылды, көп ойланды Бектас тұрып,
«Қап!...» деді басын шайқап санын ұрып:
— Дерт болды-ау Әмірханға жазылмайтын
Қайратын қажытады-ау оймен құрып.

Біз үшін қаймықпасын өзі білсін,
Жігіттер күші серік елге әкелсін.
Табаны Ақбөпенің берік болса,
Сәлем айт жиенжанға бөгелмесін.

Қуанып түнде Айтқожа қайтып келді,
Бектастың бар сәлемін айтып келді.
Көлік ап ертең көшпек сорлы Тәукен,
Қаңғырып қоныс қылмай елден елді.

Қандай күн бишараны сандалдырған,
Бар ма екен әлде жарық алда тұрған.
Атағы Керей бұған туысқан ба,
Сақтар ма жақын тартып, болып қорған.

Ұлтуған азар кетті жылай-жылай,
Қаңғырып өттік пе деп елге сыймай,
Бауыры бірге туған шыдата ма,
Егілді Бектас боздап, о да қимай.

Аңду боп Әмірханның жүрісіне,
Күшейді алакөздік ел ішінде.
Ақбөпе өз үйінен аттамайды,
Оның да өре түсті өрісіне.

Сонда да қажымайды сырын беріп,
Жүрсіндер демейді де өсекке еріп.
Бұрынғы айдай ашық мінезімен
Тотыдай таранады қасын керіп.

Еліне Ақбөпені таныстырып,
Қош айтты құрбылармен жылап жүріп,
Салқынмен ертең ерте жүреміз деп,
Жатысты күйеу, құда мәжіліс құрып.

Ақсұңқар жемтік болмақ қарақұсқа,
Десіп жұрт, қыз сорлының өмірі қысқа.
Қор болған қайран ару малы барға,
Жоқ екен күйеуінде адам нұсқа.

Көргендер Құдиярды құндап солай,
Кетті дейді есіл сұлу жылай-жылай.
Шынында Әмірханның теңі еді деп,
Өзді-өзі сөйлеседі жастар солай.

Ақбөпе басын таңып кешке таман:
— Төсек сал, жатам, — дейді, — апа маған.
— Жата ғой, құлынтайым, шаршаған ғой,
Танысып күні бойы көп жылаған.

Оңаша жайластырды үлкен үйге,
— Әр-бері демін алсын бірің тиме,—
Деп бәрі құрақ ұшып, жүгіріп жүр,
Жатқанын қайдан білсін қандай күйде!..

Күйеуді қыз-келіншек ортаға алып,
Жезде деп кейбіреуі шымшып қалып.
Құдалар «кетер өлең, кербез өлең»
Айтсын деп талқыға жұрт жатыр салып.

Далада екі-үш дауыс шаң-шұң етті,
Біреуі ойбай салып, әлемдетті:
— Ойбай-ау, Жігітжан жоқ ұйқтап жатқан,
Таппадық үйден, түзден қайда кетті?

Үй тола отырған жұрт талқан болды,
Жүгірді есі шығып оңды-солды.
— Атқа мін, қуыңдар,— деп жаны шығып,
Көпбайдың аққан жасқа алды толды.

— Түгенде жігіттерді мұнда келген,
Кім барсын бейсауатты адам көрген?
— Жоқ,— десті Құдиярдың кербестісі,
— Айтқожа қайда,— деді — көлденеңнен.

«Мәлағам» * жаңа болды алай-топай,
Әуелгі ән орнына жөнелді ойбай.
Қай жаққа қуарын да біле алмай жұрт,
Ұшырды ел үрейін құрғақ айғай.

Қос атпен кісі аттанды Ақажанға,
Сандалып ақыл таппай қалып таңға.

---

¹ Мәлағам — ұрыс, жанжал мағнасында.

Шоқ басып, шулаған жұрт қала тұрсын,
Келейік түздің құсы Әмірханға.

* * *

Алты салт, самалалы сойдауыттай,
Тік түсті «Қызыл қаққа» атқан оқтай.
Бауырымен «Жарма өзектің» қиыс тартты
Самсаған түбектегі елге соқпай.

Мезгілде елең-алаң Текеге асты,
Күн жаңа шала-шарпы нұрын шашты,
«Қуғын жоқ, құтылдық» деп жаудан аман,
Бақытты балғын жастар қалжыңдасты.

Киінген Ақбөпе де жігіт болып,
Өңіне шырай біткен нұры толып,
Әмірхан туыстарын таныстырып,
Бәрі мәз қуанышта көңіл толып.

Ақтарлан ойнай басып, алас ұрып,
Қайшылап қос құлағын мойнын бұрып,
«Жігіттер менің олжам мінекей» деп,
Айтқожа кербестіні қояды ұрып.

Көрінді «Теке көлі» көкшіл тұман,
Жігіттер бетін бұрды соған таман.
«Немене мына тұрған көк тұман?» деп,
Сұрады Ақбөпесі Әмірханнан.

«Ол көкшіл тұман емес, сұлу сағым,
Алғашқы менің саған жұмбақ шағым.
Сағымды шымылдық қып біз екеуміз,
Осында сайрандаймыз бақыт бағын.

Осы екен Қонай шауып алған Теке,
Таласып талай соғыс болған Теке.
Қазақтың ұл мен қызын сынға салып,
Арқалап көп тарихты тұрған Теке.

Текенің аймағында қалың Керей,
Бөрінің ортасында біз екі ерке.
Туыстың ту ұстайтын тобындамыз,
Ойлама кеттік-ау деп елден жеке*.

Нұрланып жанарынан күлді сұлу,
Бақыт қой сүйгенімен сүйтіп күлу.
Алакөз, тарбақ танау бір сұм болмай,
Анадан туған адам сүйтіп туу.

Құлпырған жердің беті шешек атып,
Ән салып шыбын-шіркей ызыңдатып.
Қып-қызыл манардай боп жидек пісіп,
Сай-сала жұпар исін тұр аңқытып.

Бетке алып тек ағытқан қоңыр желді,
Сәскеде бақыттылар елге келді.
Өзектің бойыменен құлай жүріп,
Тасалап бір-ақ түсті жасыл белді.

Отырған Тәукен байғұс маза болмай,
Екеуі Ұлтуғанмен ұйқтай алмай.
Аталас жанашыры Жақаш дейтін,
Сол келді сүйіншіге салып айғай.

Аталас Мергенбай мен Айтқұл сары,
Қуанып қарсы алысты соның бөрі.
Сәнменен қыз-келіншек алдан шығып,
Заматта түрге түсті ауылдары.

Бұл елден бұрын Тәукен ерте кеткен,
Он үш жыл Ақмолада кәсіп еткен,
Туысқан-туғандары осы жерде,
Басында тағы солар ренжіткен.

Әмірхан жігіт болып өскен мұндай,
Кеткенде жас бала еді мап-манардай.
Көтеріп төбесіне құрметтеді,
Қадірлеп ағайыны жаны қалмай.

Топ бастар Серкеміз деп Әмірханды,
Бет қойды билетуге мал мен жанды.
Сыйса тек аз «Соқырдың» * маңдайына,
Туғызған мұндай сирек арыстанды.

Барлығы бір «Соқырдан» он-он бес үй,
Олардың Айтқұл еді бәріне би.
Езілген тізеліден бишаралар,
Бетке ұста Әмірханды, есінді жи.

Сәулетпен күн өткізіп күліп-ойнай,
Қызыққа екі науша жүрді тоймай.
Жіберіп елге астыртын Айтқожаны,
Әмірхан құлақ түріп жатты солай.

VIII

Топ жиып Көпбайларға келді Ақажан,
Етпек боп астан-кестен елді Ақажан.
«Кісімді адал болсаң, бірге іздес», деп
Жарлықты салауат сап берді Ақажан.

---

¹ Соқыр — Керейдің бір руының аты.

Қыпшақ та түгел жиды болыс, биін,
Ескене кетірді деп елдің күйін.
Ту бие, ту асауды ұстап сойып,
Қансоқта жаңа болды үлкен жиын.

Ел қызды сойыл сүйреп келгеніне,
Қорқытып жеңіп алам дегені ме?
Жан қалмай Ескененің руынан,
Бұл елді тобыршағы көргені ме?

Сөйлесті екі жақтың қожалары,
«Бұл жерде ұйлықпасын елдің бәрі,
Ақажан жөніңе көш, ізіңмен кел,
Күш қылсаң, көтермейміз бұдан әрі.

Егер де онан басқа тілек қылсаң,
Кел сөйлес, бізге берген малыңды алсаң,
Келген соң күйеу ұрын, жесір сендік,
Бізден мал бұйырмайды жөнге барсаң.

Ауылыңды тағы қалған түгел жина,
Көптікті көрсететін іс ойласаң,
Сия алмас уысыңа барлық Қыпшақ,
Жауап сол, саған айтар тіл алмасаң».

Намысқа қызды солай, қызды керіс,
Бірауыз бас-аяғы болды тегіс.
Ақажан бітім алмай қайтты еліне,
Пәтуа, сөз байлаған болмай келіс.

Ойланып айла-әдіске салды Ақажан,
Бұл жолдан аямады малды Ақажан,
Қыпшақтың мынау деген басшыларын
Қаратып пара беріп алды Ақажан.

Керейдің жайын тартып кісі салып,
Ұзаққа шапты Ақажан басқа қалып.
Жоқ қылып Әмірханның басын жұтып,
Отауға бір әкел деп сол күнді алып...

IX

«Айналып әке менің кетті басым,
Бойыма тарамайды ішкен асым»
Оңаша, үй іші боп отырғанда,
Бар ойын түк қалдырмай айтты Қасым:

— Жүргенің есінде ме кетпен қазып,
Шеңберден шығып кеттің бүгін азып.
Әлемнің екі балаң сарқыты едік,
Ашымай енді жаның, жүрсін жазып.

Қайқайып пимаң басы көлік айдап,
Салдырап қатқан тоның, сорың қайнап.
Жайланып ас ішуге шамаң келмей,
Суықта қатқан нанды күрт-күрт шайнап.

Біз едік екі балаң сонда туған,
Кезінде екі бетті жаспен жуған,
Еңбекке есті-жия ие болып,
Біз едік азабыңды бастан қуған.

Айдардан айналасы азғантай үй,
Қоңданып он-он бес жыл біткелі күй.
Үйреніп егін салып мұжықтардан,
Болғаның кеше емес пе дәулетке би.

Естідім біз сенетін жан қалмаған,
Болыспас қасқа-жайсаң енді саған.

Болыстар Ақажанға сөз беріпті,
Мейлі деп аударсаң да аймағынан.

Олардың құлқыны да ойлағаны,
Дейсін бе бұқарасы сыйлағаны.
Параны Ақажаннан алып-алып,
Отыр ғой соған шығып шыбын жаны.

Жантайып жатқан Көпбай көтерді бас,
Төгілді шешесінің көзінен жас:
— Арда емген ақ сүтімді Ақбөпем ол,
Алдынан айы тусын, бердім ықылас.

Туып ед жылағанда тілегіме,
Күйдіріп енді от қойма жүрегіме.
Тілегем зарлап жүріп екі құлын,
Дүниенің маған басқа керегі не?

Аналық сырын айтты жалынғандай,
Көз жасын Дәләпыраз төкті аямай:
— Қасымжан, алдыршы әлгі Бектасты тез,
Адамды қай-қайдағы ойға салмай.

Көпбай да бастан кешкен күндерді ойлап,
Барлығы көз алдында тұрды сайрап,
Жеңілді Ақбөпе мен Әмірханнан,
Алды-артын және Қасым қойды байқап.

Қойып ед көптен бері Бектас келмей,
Өзіне бір уайым ерік бермей.
Кенеттен шақырғанға таң болды да,
Атанып келді Бектас көп бөгелмей.

— Көп болды көрінбедің, Бектас, маған,
Әдейі хабар айттым сонсоң саған,

Үй іші қиыр емес балаларды,
Түрі бар сағынысып шыдамаған.

Билікті Қасым менен екеуің ал,
Кездесіп тұр ғой бізге бұл ауыр хал.
Тыныңдар Ақажанмен жөнін тауып,
Белгілі екеуіңе біз алған мал.

Көрібай мен Ақажанның қаны бұзық,
Әйтеуір істетпендер ұрыс-жанжал.
Өзді-өзің ақылдасып бас-аяғың,
Менің сол айтатыным тез хабар сал.

Жарайды, мақұл десті Бектас, Қасым:
— Екпіні Ақажанның өте басым.
Қай күні шауып-шаншып кетеді деп,
Тығылды тамағыма ішкен асым.

Керейге жолын тапса бұрын барад,
Естуім Әмірханнан кегін алад.
Еліме Ақбөпені бір әкелмей,
Тынбаймын деген хабар ду-ду жанад.

Астыртын жайын байқап аялдайық,
Әзірше кішірейіп сөз салмайық.
Бәрібір енді Ақажан аямайды,
Түбінде Керейменен бір болайық.

Ақажан мықтыларды алды бізден,
Болыс, би сөз берген соң елімізден,
Сақ болып, ат жаратып тұру керек,
Ешкімді шет шығармай өзімізден.

Керейге бүгін-ертең өзім барам,
Алдырмас Ақажанға айла табам.

Ақбөпе Әмірханмен тая тұрсын,
Хабарлап құдаларды сақтандырам...

Х

Ақкөл мен Жалаулының екі арасы
Өзенді өлке бойы кең саласы.
Ел қонған ұлан байтақ қаз тізіліп,
Ортада Ақажанның ақ ордасы.

Көңілсіз күнді көміп, бұлт түнеріп,
Аспаннан тас түскендей қан боп еріп,
Еш адам таныр емес ұйқы-тұйқы,
Қазыққа бір сорлыны қойған керіп.

Сорғалап бетін жауып қан дірілдеп,
Қадаға сүйенеді маңдай тіреп,
Жабысып қою шашқа қатқан қаны,
Бір нығын тиген таяқ кеткен іреп.

Арудың ақ мақтадай қайран тәні,
Моншақтап тарам-тарам аққан қаны,
Көк бұлттай көгеріпті тиген таяқ,
Қиналған қиянатпен жастың жаны.

Өн бойын кеткен басып қан мен жара,
Ақ көйлек өрім-өрім, пәрә-пәрә.
Жарадан сау қалған тән жұлдыз-жұлдыз,
Күмістей шағылып тұр кей арада.

Төгіліп жерге тиген құндыз шашы,
Жабысқан қан соқталап ара-арасы.
Шырмалып нұрлы бетке қатқан қанды
Жібітед сырғып түскен көздің жасы.

Күн құшқан асқар таудың ақ бұлтындай,
Сүйсінген дос-дұшпанның сұлуым-ай.
Көк құлап, жер ойылып қойса жұтып
Қор еткен зұлымдардың бірін қоймай!..

Әлсіреп естіледі жылағаны,
Тәңірден жалғыз тілек сұрағаны.
«Мейрімсіз ұлы жылан кез боп шақпай,
Сау болса Әмірханның шыбын жаны.

Қиянат саусағының шеңгелі ілсе,
Қайғы отын өршітпей ме тамған қаны.
Дариға-ай тұтқын ба екен о да мендей,
Қан жұтып мен бе екенмін ойлағаны.

Жылау ма барлық өмірің бұдан әрі,
Ұялап өткені ме сұмның зәрі.
Еркін бе күші жеткен еңіретуге,
Жарлының жазалы ма әлде бәрі.

Жоқ әлде күндік үшін жаралдық па?
Әуелден осы азапқа арналдық па?
Анадан басқа туған, біз де тудық,
Аққұла халық атынан қарғалдық па?

Әйтпесе тұтқын болам неге бұлай?
Ес кіріп, ержетсем де ерік алмай?
Малды да мен секілді қор етпейді,
Арсыз жан әлі де тұр шығып болмай.

Көрмей-ақ өлемін бе Әмірханды,
Шыдатпай кездескенше шыбын жанды,
Жаралған бар жәндіктің қоры болдым,
Жем қылды шыбын-шіркей қатқан қанды*.

Талықсып құлап кетті тағы жылап,
Адам жоқ білетұғын халын сұрап.
Байлаулы, жібермейді екі қолы,
Асылып арқанына тұр салбырап...

Көптен соң енесі кеп қолын шешті,
Біреулер: «Теріге сал, өлер» десті,
Қазықтан екі қолын босатқанда,
Қармалап қара жерді құлап түсті.

Үстері өрім-өрім, дал-дал болған,
Аймағы алабажақ қан бояған.
Қойыпты жалаң аяқ киіндірмей,
Күндіктің белгісі деп осы саған.

Кез болған мұндай күйге сорлы Ақбөпе,
Жазықсыз жаза тартқан мұнда Ақбөпе,
Бақыты бір-ақ түнде күл боп ұшып,
Күрмеліп көр аузында жатқан Бөпе.

Таяғы Құдиярдың қоймай ұрған,
Тоқта деп жан болмады ара тұрған.
Ұмтылған арашаға жеңгелерін,
Кісі деп Құдияр жоқ есепке алған.

— Қаңғырған қайыршыға еріп қашып,
Жер қылып атағымды елге шашып.
Өміріңді ит жемеде өткізейін,
Ал бәлем, сөйлеп көрші аузыңды ашып.

* * *

Бұл күйге не ғып түсті қалай оңай,
Аңдаусыз қапы қалды абайламай.
Өзекте жеке қонған аз ғана ауыл,
Бір кеште бейқам еді, қауіп ойламай.

Түн еді түртсе көзге көрінбейтін,
Нөсер ед жүрген дыбыс білінбейтін,
Нажағай анда-санда түнді тіліп,
Күрсініп көк қозғалып гүрілдейтін...

Жау тиіп осы түнде елді басқан,
Жармасқан жараланып, ауыл сасқан.
Тәукеннің талқан қылып қараша үйін,
Аруды атқа таңып алып қашқан.

Әсіресе, Құдиярдың қатты ашуы,
Әл бермей, Ақбөпе көп жағаласқан.
Жабылып үш-төрт жігіт азар байлап,
Құдияр қор боп қалған күш сынасқан...

Сол күні Әмірхандар сауық құрып,
Кәрі-жас маңындағы балқып еріп.
Жоқ іздеп жарты түсте шығып еді,
Бір жігіт шапты ауылға атой беріп.

Келеді тура тартып Әмірханға,
Асығып қарамастан басқа жанға:
— Ақбөкен өнеу күнгі тағы келді,
Әмірхан аттана көр Ақтарланға.

Әмірхан Ақтарланға тез салды ерді,
Ақбөпе ақ сойылын әкеп берді.
— Қайда деп, сыртқы өзекке жаңа түсті,
Дайыны бетіне алды айтқан жерді.

Өзектен ағып өтіп шықты белге,
Аз жігіт қарамады кейінгі елге.
Ақбөкен көріп қалып ақыратты,
Лақтырды төсеп алып төсін желге.

Түседі қарғығанда арқан бойы,
Сынасып екі жүйрік болды тойы.
Қоянды, Қойтас тауы қайдасын деп,
Тас қашап, тау ішіне жетпек ойы.

Жұлдыздай іңірде аққан ақты бөкен,
Тозаңы өрт жанғандай шықты төтен.
Сағымға ылдидағы сүңги шапты,
Бұдан да озар жүйрік болар ма екен?

Кейінгі қалған елде көбейді айғай,
Дақбыртпен кетіп жатыр шыдам қылмай.
Желіде тұрған жылқы сол-ақ болды
Мінгені кейбірінің құнан мен тай.

Күтулі аты бардың бірталайы,
Соңынан Әмірханның кетті қалмай.
Бөкенді басқалары көре алмады.
Әмірхан келе жатыр көз айырмай.

Айғайда шын шабысқа салды тарлан,
Тістеніп ауыздығын алды тарлан,
Теңселген тебінгідей бетегені,
Шырлатып, от орнындай ойды тарлан.

Танауы шелектей боп шеңберленіп,
Түндегі қызыл шоқтай дөңгеленіп,
Алыптың аспан салған қалтасындай,
Салбырап астыңғы ерін жерге төніп.

Өрленіп от боп жанып екі көзі,
Жапанды жара жаздап жалғыз өзі,
Жал-құйрық жел көсілткен ту секілді,
Біткендей бір күн шапса жердің жүзі.

Адырын Аңдамастың аса шапты,
Қу жонын Құладырдың баса шапты.
Бөленген жапан түздің бәйшешегін
Қаратпай қаймақтырып тозақ жапты.

Айқасты бөкен асып бес қияға,
Таянды шапақ шашып күн ұяға.
Әмірхан ақбөкенге сонда жетіп,
Қош айтты кербез киік дүнияға.

Күн батты бұлтқа барып, жарық қашты,
Құлады кеш қоңыры жерді басты.
Керуендей бұлттар көшіп, жер қозғалып,
Көңілсіз күйге түсті аспан асты...

...Әмірхан осы кеште үйде болмай,
Күтпеген күйсіз мезгіл болған солай.
Арыстан алыс қалып алысатын.
Арманда кеткен ару жылай-жылай.

Көрсеткен келе сала Құдияр күшін,
Аярлық сыйқында жоқ адам пішін.
Құм болып қайран жігер шыдай берді,
Қорлығы күндіз-түні жайлап ішін.

Күн сайын жұмбақ болып оқиғасы,
Көл болды қан аралас көздің жасы.
Бас кессе жалғыз ауыз сөйлемеді,
Аңдып ед не болар деп кәрі, жасы.

— Жүзқара, таңба салған аруақ аттап,
Аяма сүйегін жақ, етін қақтап,—
Ақажан бір ысқырыл сұр жыландай,
Құтыртып Құдиярды қойған баптап.

Ұрғанын келе сала естіп Кәрібай,
Аттанып өзі келді шыдай алмай:
— Балаңа айт, бұдан былай көп ұрмасын,
Айламен ұстау керек таяқтамай.

Әкелдің, адам қылып ұстау керек,
Мақсатың өлтіру ме, мұның қалай?
Сұлуды ұрып өлтірді деген атақ
Таңба ғой сүйегіңе жыр болғандай.

Құй ұрсын, құй ұрмасын болар болды,
Шама жоқ көтеруге екі қолды.
Нәр татып, қорек алып ас ішуге
Ынта жоқ, құр домалау онды-солды.

Қайғының минут сайын дәмін татып,
Арсыз жан кеудесінен шықпай жатып,
Ілініп апта өткенде жүріп-тұрды,
Мешелдей екі аяғын қыбырлатып.

Шын ба әлде, өтірік пе тала берді,
Уһлеп құшақтайды жатып жерді,
Ауыл үй шошынды деп ұшына тиіп,
Таяқтан қатты жеген бәрі көрді.

— Келіпті бір диуана сырттағы елге,
Лебізі дауа дейді үшкіргенге,
Кім білед шарапатты шайқы адам ғой,
Қайтер ед соны алдырып көрсеткенде,—

Солай деп Ақажанның бәйбішесі,
Шақыра диуананы кетті кісі.
Жарады тұрып-жүріп ас ішуге,
Жалғыз-ақ тала беред ендігісі.

Диуана айгай салып кіріп келед:
— Ауру ма, мен білмеймін алла білед.
Шығыңдар, ұшықтайын, дауа болар,
Шырағым, мен білмеймін, алла білед.

Ақбөпе диуанамен қалды оңаша:
— Қорықпаңыз, үшкіремін, жас құдаша,
Ұсынды Әмірханның сақинасын,
Шырағым, жазыласын, бек тамаша.

Білмеді не қыларын қуанғаннан,
— Тірі ме, аман ба өзі, айтшы маған.
— Мен келдім диуана боп тілдесуге,
Жан жарың сәлем айтты, қалқам, саған.

Бас қосып біздің елдің кәрі, жасы,
Қосылып барлығының түгел басы.
Саған кеп, күн белгілеу хабар қылып,
Сонан соң аттанысу бар уәдесі.

Төркінің келіп кетті Әмірханға,
Барлығы ақылдасты ұзақ таңға.
Табысып ондағылар сөз байласты,
Барлығы тісін қайрап Ақажанға.

Ұмытпа, дүйсенбі күн екінші сәт,
Әмірхан жігіт жиып дайын болад,
Тым жақсы, өзің шығып тамға жетсең,
Олар сол айтқан күнде күтіп тұрад.

Ақбөпе қолын ұстап: — Мақұл, аға,
Менің де ауырғаным қасақана,
Жаңылман оныншы күн дәл осыдан,
Зиратқа жетермін мен, келер шама.

Жиып ап бас-аяғын сөкті Кәрібай:
— Қойыңдар Ақбөпені әуре қылмай.
Қолынан диуананың не келеді,
Шу-шуда қорыққан шығар әлдеқалай.

Оңаша көбіне айтты Кәрібай тұрып:
— Сақалды сипамандар салақ жүріп.
Керейді бір соқпайды деп ойлама,
Бір күні қор қылмасын төбеге ұрып.

Әмірхан жалыны ұшып жанған жігіт,
Балқытып талайды ертіп алған жігіт,
Келгенше шамасынан тек жатпайды,
Қадірлі халық аузында болған жігіт.

Тұрмаңдар кеште бір-бір ат ұстамай,
Сақ болсын, жылқышылар бос тастамай.
Ойын ғып Құдиярдың отауында,
Осы жаз күзетіңдер түнде ұйқтамай.

Ауруды ақылменен алдап ұста,
Құтыртып Құдиярды берме нұсқа.
Ол тентек өлімші етіп пәршалапты.
Алмай ма жек көргізіп бостан-босқа.

Бұл сөзді ауыл-аймақ мақұл десіп,
Әрине, Кәрібай сөзі ақыл десіп.
Аз күнде той қылам деп бір Дуанға,
Ақажан дуылдады желдей есіп.

Диуана ел кезген боп жайға кетті,
Еліне суыт жүріп, барып жетті.
Келгенсіп сау қалпына сыр алдырмай,
Ақбөпе келешегін тағы күтті...

Жаз болса ел қонбайды Жамансорға,
Көшеді алыс жайлап Тұйықжарға,
Көп қыстау күзеті жоқ есіз қалып,
Болатын кейде мекен ұрыларға.

Кер жазық, ылди төмен әрмен қарай,
Жазылған Жалаулының бауырын қулай.
Көлкілдеп жотасында сағым ойнап,
Аңқиды жусан исі жұпарға сай.

Ақ шашақ адырында селеу өсіп,
Көсілген сыртқы беті өзен түсіп.
Шақаты қой бетеге, сайда қияқ,
Жаудырап жағасында жидек пісіп.

Шөлейтте шөліркемей ән шырқайды,
Бозторғай табиғаттың сүтін ішіп.
Сағадан суылдаған сұқсыр күтіп,
Жүреді қыр басында қыран ұшып.

Қонған ел көк майсаға өзен құлап,
Мас болып әуесіне жүреді улап.
Құсбегі саятшылар қаршыға алып,
Кеш болса өзен бойы құстар шулап.

Малының түгін тартсаң майы шығып,
Арығы ай мінбесе, жығад тулап.
Шілдеде тоқты шайлап, қойға ере алмай,
Жылқысын түтігер деп қояд сулап.

Ақкөл мен Жалаулының жері осындай,
Сонда да қырылысад жерге сыймай.

Жайлымнан асқан жерді шабыным деп,
Қағатын қарашыны ақырып бай.

Жеті ру, жетпіс ата Қанжығалы,
Бақталас бақа-шаян аңдымалы,
Ескене тентек өзі екі жар боп,
Жоситын барымтаға кейде малы.

Ол елдің ең белдісі болыс Кәрібай,
Ал десе, жан қалмайды салып айғай.
Тиса айып, өлсе құнсыз басқасына,
Халқына аймағы мен зәрі сондай.

Не керек қайраты жоқ қолдан келер,
Қоңсысы құл секілді дөңгеленер.
Отызда ойнақтаған бозбала әні,
Дейтін жұрт күн бар ма екен өлім берер...

ХІІ

Көп қыстау баяғы айтқан Жамансорда,
Ежелден ел қыстаған ескі қорда.
Бүгін кеш аттанғалы Ақбөпеге
Күтініп алпыс жігіт жатыр сонда.

Таңдама жігіттері алпыс адам,
Баспады көзге түсіп, күндіз қадам,
Жан-жақты қарауылдап аңдып бағып
Он жігіт атқа мінді кешке таман.

Астында Ақтарланы киікше ойнап,
Ақ сойыл ақ қайыңнан алған сайлап.
Әмірхан жеңіл киіп ыңғайланып,
Шымқаған орамалмен басын байлап.

Оны да таңдамалы ығай-сығай,
Кісерлік топқа жеке естілсе айғай.
Баяғы диуана боп барған жігіт
Отызга ат бермеген балуан Айтбай.

Күтпекші қалғандары Шолақсайда,
Баруы көп дабырлап емес пайда.
Қуғынға талып жеткен тың тиюге,
Ақылмен өздерінше тапқан айла.

Әмірхан ішке тартып барлық қанын,
Түйгендей шүберекке шыбын жанын,
Айқасса дұшпанымен арманы жоқ,
Аз, көп деп санар емес кісі санын.

Төскеймен түнді арқалап кетті жүріп,
Ел жата жетеміз деп желі құрып.
Бейсауат әлдеқалай жан бар ма деп,
Қарайды баспа қылып бұғып тұрып.

Пысқыртпай аттарының ернін буып,
Сай менен өзектердің бойын қуып,
Иіліп инеліктей жоқ боп кетті,
Жалма-жан көрінген ай, жаңа туып.

Жоғалтты жұлдыздарды бұлт баяулап,
Ұйлығып қараңғылық тұр жаяулап,
Бұлтты айдап талып келген қоңыр самал
Құйылды құбыладан жаңа саулап.

Жеті ата, жеті мыстан бабалардан,
Зират бар елге таяу ерте салған.
Ағыстың астыменен Әмірхандар
Аялдап аттан түсті, жетіп соған.

Сол күні қонақ келіп бағлан сойып,
Құдияр жемпаз мұндар етке тойып,
Қор етті төсегіне жата сала,
Алаңсыз ұйқысына көңіл қойып.

Сіркіреп жаңбыр жауды жайлап қана,
Қойшылар бұйығысты іздеп пана.
Таң таяу, шырт ұйқыда жұрттың бәрі,
Сақтанып Ақбөпе ояу жалғыз ғана.

Мезгілсіз неге жауды жаңбыр бұлай,
Жас сұлу зар шеге ме жылай-жылай,
Немесе төгілетін қаныма екен
Оятқан топырақты әлдеқалай.

Тастады шаптан шешіп, шолпы қалды,
Құдиярдың сырт киімін буып алды.
Ақырын сыптай болып тысқа шығып.
Әуелі жан-жағына көзін салды.

Кескестеп құйрық былғап Құтжол келді,
Оятамын дегендей барлық елді.
Бір сипап маңдайынан тағы тыңдап,
Сайменен бетіне алды арғы белді.

Алқынып аузына кеп жүрек ұрад,
Қараңдап шоқы біткен куа болад.
Қолына сынған құрық түбін ұстап,
Біресе сұм Құдияр жетіп қалад.

Қайдасын, келінің кетті Ақажан деп,
Моладан аруақтар айғай салад.
Әмірхан көз алдына елестейді,
Жетем деп енді қазір қайраттанад.

Сар кездік бар қаруы қолына алған,
Еркек боп киінуге дайындалған.
Бәрібір өлмей қолға түспекші емес,
Ұстаса айласы сол барлық болған.

Моланың қандай суық түнде түсі,
Бе тілі күндіз-дағы оның іші.
Қағатқа қайрат қосып ер махаббат,
Жетуге Ақбөпенің келді күші.

Жетті де көп молаға тұра қалды,
Бар ма деп ешбір дыбыс құлақ салды.
— Әне,— деп сыбырласқан дыбыстарын
Құлағы Ақбөпенің қағып алды.

«Мен» деген Әмірханның даусын танып,
Айқасты құшағына құшақ жайып.
Жан десіп, ыстық жүрек соғысқанда,
Кеткен жоқ денелері аз-ақ жанып...

Еркекше етік киіп, шалбарланып,
Мінгенше атқа қашан құмарланып.
Тік түсіп сайдан әрман жүре берді,
Барлығы үйме-жүйме шоғырланып.

Сүйткенше — Аттан! — деген басталды айқай,
Қу кемпір қараушы еді түнде тынбай.
— Тірі өлік ұйқтап жатыр, Ақбөпе жоқ.
Күндегі қырылғырлар қайда, ойбай!

Барлығы өре тұрды айғай салып,
Аттанды аты барлар қаруланып.
Жырынды көпті көрген сақа ұрылар
Тыңдайды жеке шығып жата қалып.

Оншама дүбірлері көп кісі емес,
Таяуда кетіп барад шумақталып.
«Мен кеттім, ал соңымнан қалмандар» деп,
Алдымен Аужан шықты сойыл алып.

Жылқы алған он жігіттен балуан Аужан,
Білмейтін сескенуді қорқып жауда
Кәрібайдың ерік берген еркесі бұл,
Үнемі қалдырмайтын дау мен шардан.

Кәрібайдың почтабайы Тайшық мерген,
Ат ұстап бала жастан қасына ерген,
Қолынан тастамайды қосауызды,
Шүрппелі қара мылтық Иван берген.

Қуғынга ыза болып шықты Кәрібай,
«Ат ұста, жылқыға шап, ұмтыл тынбай».
Қосылып қуғыншының тобыменен,
Ауылдан ере шықты ит те қалмай.

— Жасаған кісі өлімнен сақтай көр, — деп
Қатындар шашын жайып, қалды талай.
«Ақбөпе құтылса екен қолға түспей»,
Деп қана Балжан тілейд үн шығармай...

XIII

Ақ аяң айналдыра құлаш жайып,
Жөнелді түн пердесі сырғып тайып,
Көтеріп көк жағадан күн өз туын,
Дүниені нұрыменен жаңа сайып.

Шашырап дөңгеленіп күн сәулесі,
Тілінді көк аспанның көлеңкесі.

Ұялған қылығынан жас сұлудай,
Құбылды бәйшешектер шығып есі.

Бетке ұстап ақ шашақты жасыл жібек,
Ауысып кейде қызыл нұрға тілек.
Көкайыл долылардың беті құсап,
Жусандар шайқалады өзі бөлек.

Жүрерде кісі салып, Бектас берді,
Мінгізген Ақбөпеге Мамакерді,
Келеді Әмірханмен жанай шауып,
Жібер деп Ақтарлан ат сүзед жерді.

Жақындап жігіттерге, Шолақсайға,
Қуғынды жетіп қалған сонда көрді.
Айқасып айдалада құмар тарқап,
Сынайтын кезек келді ер мен ерді.

Әмірхан таяу келіп: — Ал Ақбөпе,
Жалт қарайд: — Не дейсіз? — деп өмірге ерке.
— Тізгінді босатыңдар, топқа тез жет,
Болмаңдар бізге бөгет құр бекерге.

— Амал жоқ, — Ақбөпе айтты, — тіл алайын, —
Әйтпесе айқасуға мен де дайын.
Құдитып Құдиярды сұлатар ем,
Қалдырмай бір ұрғаннан неғылайын.

Жеткенше жігіттерге топқа кірме,
Күтіңдер, шеттен тиіп, бірме-бірге,
Сақ бол! — деп Әмірханға бірнеше айтып,
Ақбөпе қамшы салды Мамакерге.

Әмірхан тосқауылдап күтіп қалды.
Қасына Қожақ пенен Айтбайды алды.

Аттарын іркіп ұстап аса қыспай,
Тозаңға соңындағы көзін салды.

Келеді үздік-үздік, топ-топ болып,
Адырдан аңдап түсіп дала толып.
Алдынан қалың қолдың жеке-дара,
Аңыратып Аужан жетті инін жұлып.

Астында киік танау «Тышқан сұр» ат,
Долданып шапқан сайын құтырынад.
— Қоймаймын жер түбіне кетсеңдер де,
Айқас! — деп жігіт болсаң айқай салад.

Айқасты ап дегеннен Қожақ барып,
Құштырды аттың жалын бір-ақ салып.
Алыспай, кезек ұрып өтіп кетті,
Көлденең кесе шауып Айтбай барып.

Ағызып Ақтарланға қамшы сала,
Қырандай тура шүйді алдын ала.
Тістеніп Аужан ұрды, қақты Әмірхан,
Алып қол дарытпады өз маңына.

Түйіліп қарсы шапты қайта оралып,
«Орайың осы ма?» деп кетті салып.
Атының мойнын құша барып түсті,
Жөнелді Тышқан сұрды іліп алып.

Азар деп Қожақ батыр есін жиды,
Өйткенмен ұмытпастай алды сыйды.
Сүйткенше ұмар-жұмар тобы жетті,
Сардала қан сағынып шертті күйді.

Қапелім Әмірхандар қаша ұрысып,
Талайы қан боянып аттан түсіп.

Қара жер суық баурын бір қыздырды,
Құмардың қиянатқа қанын ішіп.

Қос атпен Қожақ кетті ілгері ұрып,
Жетекте Тышқан сұр ат, желдей есіп,
Қаптады қара боран тозаң көкті,
Ұйлығып үйіріліп бұлттай көшіп.

Айтбайды ортаға алды көбі жетіп,
Әмірхан құлатып жүр ағып өтіп!
Қос тиіп қабатынан ұрған сойыл,
Бір кезде Айтбай түсті әлі кетіп.

Күрмелді тозаң басып күннің көзі,
Айғайға ән қосқандай жердің жүзі.
Айтбайды қиып тастап кете алмастан,
Әмірхан қырғын қылды жалғыз өзі.

Тозаңның арасынан ажал бұғып,
Қолыма тиесің деп қайсың шығып.
Қыздырып жұрттың қанын одан жаман,
Намыс пен ашуына қояд сұғып...

Қосылды Ақбөпелер топқа барып,
Соңынан Қожақ барды басын жарып.
— Жүріңдер Әмірханды қамап алды,
Айқасты көбіменен жалғыз қалып.

Лап қойды сайда тұрған жігіттері,
Тозаңнан өрт жанғандай шапқан жері,
Алдымен Ақбөпенің өзі кетті,
Әйелдің болады екен мұндай ері.

Арасын жая шапты алыс алып,
«Жауқас» деп бара жатыр айқай салып,

Үрпип жау үрейі жаңа кетті,
Көп қолды қарсы ұмтылған көріп қалып.

Арасы екі топтың көз ұшым жер,
Құлады Әмірханға айқасқан ер,
Құтылып қашса мана кетер еді,
Жауынан жасытпады қайрат, жігер.

Ақтарлан қызып алды көбік шашып,
Аяғын жер тескендей нықтап басып.
Орғиды таста ойнаған ақбөкендей,
Жібер деп басын шайқап аузын ашып.

Отыздай адамменен Кәрібай жетті,
Айқайдан айдаланың есі кетті.
«Мен Кәрібай, қаныңды ішем, Әмірхан» деп,
Айқасып ақ сойылмен салып өтті.

Қап бәлем, қанға жерік зұлым Кәрібай,
Қоймаушы ед сен дегендей ел жыламай.
Әкеңе көрде жатқан жіберейін,
Ағылтты Ақтарланды соған қарай.

Желкеден бір-ақ ұрды, сеспей қатты,
Өзі ұрттап жерік қанын барып жатты.
Кез келіп жалт бергенше жалғыз аяқ,
Ақтарлан арам қатқыр омақатты.

Әмірхан аман қалды, жығылды асып,
Сойылын жылдам алды жанталасып.
Ұшып тұрды жануар жығылса да,
Жіліншігі үзіліп, қалыпты асып.

«Ойбай өлді, бауырым үзілді» деп,
Кәрібайдың бәрі ұйлықты үстін басып.

Ықылық атып, қара қан құсып жатыр,
Үзіліпті жұлыны, аузын ашып.

Әмірханды ортаға тағы да алды,
Дарытпай жалғыз жаяу ұрыс салды.
Тобына сыпыра сермеп болмаған соң,
Тайшық сұм қосауызбен басып қалды.

Емшегінің үстінен тесіп өтті,
Қан жалап ажал оғы жерге жетті.
Және тартты қалғанын сол жақтағы,
О да тиді шекесін жырып кетті.

Үстінен нұрлы жүздің саулады қан,
Мұздады тұлабойы қиналды жан.
Серпілді бірі батпай дұшпандары,
Секілді жер күнреніп, көк жылаған.

Сүйеніп сойылына тұрып қалды,
Жосадай жосыған қан алдын алды,
Жап-жаңа жарық күндей жас боздақты,
Табанда дағдыр мұндай күйге салды.

Қаранып әлеміне қоштасты ол,
Қалған жоқ ізденетін басқа да жол,
Қол үзер өмірменен сертін айтты,
Күңірену, аз-ақ минут қалғаны сол.

— Дарига, денем дал-дал, құр тілім сау,
Өткізді өңменімнен өшіккен жау.
Мүлде жоқ ай мен жұлдыз, күн де сөнді,
Ажалды серік қылып қалдым жаяу.

Сөнбейтін күшті едің ғой ей, махаббат!
Жанды бер жарық үшін тауып рақат.

Қойыңда жас тәнімді өзің сақта,
Қара жер, қаныма той енді рұқсат.

Жер ана, бар тілегім әлі сенде,
Айтатын келешекке арман менде.
Неғылсын аспан естіп, жұмысы жоқ,
Тарихты сенен сұрар өлген пенде.

Дауысымды естірт алыс желге аманат,
Балаңды ұмыттырма, елге аманат.
Кім білед менің жаным тиыш жатпас,
Моладан ұшар бір күн бітіп қанат.

Сол күнде еркін бақыт, еркін теңдік,
Сол күнде жолың болар ей, махаббат.
Сол күнде дұшпанымнан кегімді алу,
Сол күнгі ұл мен қызға тағы аманат!..

Жығылды алып дене жерге барып,
Көкмайса гүлдер тұрған даярланып,
Ей жас тән, бізден де сен кетесің-ау,
Дегендей иілісіп ортаға алып.

— Тағы да, ей, Ақбөпе, келші бері,
Басылсын көңілімнің барлық шері,
Аққудай Әмірханның Ақбөпесі,
Сұртші бір, көзім жапты бетім тері.

Тер емес, ол жып-жылы адам қаны,
— Шыбынымдап, — құлады Ақбөпе әні,
Күңіренді, жолдастары жаңа жетті,
Зарлатты, үн қосты ерлер сардаланы.

Ақбөпе қанды тәнді құлай құшты,
Қуарды, екі көздің жанары өшті.

Құлатты тұңғиықтың биік жары,
Әл бітті, ажал арбап барлық күшті.

Көзінің қанды жасы сел боп ақты,
Төгіліп Әмірханның бетін жапты.
Қан басқан кірпігінен көзін ашып,
Әмірхан, — Ақбөпем! — деп тыныс тапты.

Ақбөпе Әмірханның қолын алды,
Көтеріп өз мойнына әкеп салды.
— Тағы да бір сүйейін... әлі жетпей,
Орнына қайта түсті, қайта талды.

— Ақбөпе, мен дем алам, сен дем алма,
Азапқа өзінді-өзің енді салма.
Ұмытпа, өмір бойы жырла мені,
Қайғырма, қайратқа мін, қажып талма.

Ағылтып Арқаға жәй, сал әнімді,
Тірі де... әлі өлген жоқ айт жанымды.
Сөнбейтін өмірбақи махаббаттың
Айт менің отыменен жанғанымды...

Тайшықтың атқан оғын ат өзіне, —
Деді де қайта толды нұр жүзіне.
От сөнді, қан тоқтады, тамыр тынды,
Құйылды қанды жастар жұрт көзіне.

Ақбөпе тұрды ерленіп орынынан:
— Жігіттер, сыйла өлікті қайрат қылған.
Майданға мен аттанам, кел еріңдер.
Топта ма, Тайшық қайда сонау тұрған.

Кегі мен Әмірханның құнын алам,
Қарғысты қанмен атам, қанмен ұрған.

Арманнан шығатұғын кезім осы,
Жігіттер, Мамакерді әкел маған.

Күзетке үш-ақ кісі тәнге қалды,
Өң бұзып жауға бетін сайлап алды.
Көзінен мөлт-мөлт етіп жас ағызып,
Ақтарлан күзетінде бірге қалды.

Кәрібайдың өлігін ап, елге қарай,
Қамданып жатыр еді жаулар солай.
Айқайлап алпыс жігіт ат қойғанда,
Қорқағы елге қашты жан сауғалай.

Гүлдерін сай-саланың тозаң басты,
Айрылып ұясынан құстар састы,
Тобына түре тиіп топырлатты,
Талайы бас сауғалап жанталасты.

Жөнелді Тайшық қашып үрейі қалмай,
Ақбөпе қыр соңынан түсті талмай.
Сойылмен жеткен бойы екі салды,
Тоқтаусыз үсті-үстіне қолын алмай.

Атынан сүйретіліп түсті барып,
Кетіпті тиген сойыл басын жарып.
Ақбөпе түсе сала тағы да ұрды,
Достары жеделдетті ортаға алып.

Қойнынан сар мойынды кездікті алды,
Тоқта деп кейбіреулер түсе қалды.
Қан емес, мұның аты кек алу деп,
Алмасын қақ жүректен барып салды.

От болып екі көзі кетті жанып,
Қайратқа қайрат қосып, тұр тұтанып,

Жалма-жан жаудың қанын жұтты топырақ
Сусыны ішкен сайын шала қанып.

— Әмірхан, тағы талай кегінді алам,
Ұйқтай бер тиышталып, болмай алаң,
Жүрегім сеніменен бірге болсын,
Тынысым шаршағанда сенің молаң!

Ақбөпе әнмен бірге жасын төгіп,
Қайғыны кекке берді қайратқа егіп.
Теңдік пен махаббатты жырлай, жылай,
Қапасын қара күннің өтті сөгіп...

1941 ж.

KABKA3

Бөленген көк торғынға Кавказ сері,
 Меруеттей су лақтырып өзендері,
 Шомылтып күн нұрына көк тастарын,
 Күмістей көбіктеніп аққан селі.

Мұнартып бұлт киінген басын орай,
 Құлашын сермей түсіп көкке қарай,
 Қойнауда жасырынған бозғыл тұман
 Ұшады ақ бұлт болып тау сағалай.

Тілдескен зәулім шыңы аспанменен,
 Такаббар, иілмейді қарап төмен,
 Мақтаны ұлы Кавказ қарт Қазбек,
 Жалғыз-ақ сүйіседі күн төбеден.

Құлатқан тасқа тамырын шырыш-шырғай
 Жарысқан етегінен өрге қарай,
 Төгілген қынамаға шашақ сынды,
 Арудай шашын тарап тұрған талай.

Төменде екпіні аяз қайнар жылып,
 Долының ашуына самал күліп,
 Көпіріп тас тербеткен асау Терек,
 Жүрегін Қазбектің қардай тіліп.

Құз түсіп құламадан дүрілдетіп,
 Сіліккендей тау денесін дірілдетіп,
 Желдеткен ысқырығын тасқа соғып,
 Ұстаның көрігіндей күрілдетіп.

Сөйлесең бірге сөйлеп зәулім тасы,
 Тік шапшып тақталанған қабырғасы.

Түймесін сауытының ағыта сап,
Желпінген батыр сынды тау тұлғасы.

Кавказды «Қап» дейтұғын бұрын Шығыс,
«Перінің елі» дейтін талай ұлыс.
Бір соқпай «Қап» тауына кетпейтұғын,
Ертектің кәрі атасы қылған қоныс.

Сұлудың білезігі кавказдаған,
Жасалған салыстырып о да соған.
Кавказдың ақша қарын күміс қылып —
Жібегін қоңыр түске мисалдаған.

Кейде паң, адамдары кер болады,
Қойнында өскен адам ер болады.
Тауының сипатымен ұқсастырған,
Төгілген қару-жарақ зер болады.

Кавказда әңгіме көп ұшқан құстан,
Өзендей құйылады әрбір тұстан,
Еркі жоқ жырламасқа тамашасын,
Таңданып талай ақын әнін қосқан.

II

Теректің бір қиясы Зұлыс биік,
Тұрады бұлт жамылып, қабақ түйіп,
Денесі кәрі алыптай дал-дұл болып,
Аңғары серпілмейтін етек жиып.

Шырқаған айналасы күз бен қия,
Астында жартасының аю, мия.
Тіке шың тіреледі бұлтқа барып,
Жалғыз-ақ салған жетіп бүркіт ұя.

Астан құз, үстінен шың құлай қарап,
Белдеулеп бір жол жатыр жалғыз торап,
Төменде ысылдаған айдаһардай,
Теректің долы өзені түтеп борап.

Көбігі құламада иірілген,
Күмістей сақиналап зермен терген.
Кейде ақ-көк, кейде түрі қара бұйра.
Толқыны айдаһардай иреңдеген.

Жағалап Терек бойын жүреді жол,
Жымдай боп Қазбекке өрлейтін ол
Оралып тас өрлеген жылан сынды,
Етектен қарап тұрсаң сипаты сол.

Бір атты осы жолмен бертін асып,
Көк тасты құлан тұяқ тіктей басып,
Құлдилап төмен қарай келе жатыр,
Садақтай тау сағымын мойнына асып.

Ұмтылып алтын арай иек артып,
Шыңдарды күннің нұры жаңа шарпып.
Сәскенің мезгілі еді ендіркеген,
Тұманды қойнауларға жұтқан тартып.

Өткір көз, қыр мұрынды, терең ойлы,
Қабакты, қара торы, орта бойлы,
Басында ақ сеңсеңнен қалпағы бар.
Шалқайта бір қолымен түзеп қойды.

Қималы сұрғылт шекпен, кавказ белдік.
Омырауға тізілген оқ түйме дерлік,
Қыранның топшысындай екі иығы,
Өрт болып тұтанып тұр өңінде ерлік.

Арқада шүріппе мылтық берендеткен,
Қып-қызыл иығынан ерге жеткен,
Қынабы қараламен кавказдаған,
Белінде болат қанжар жарқ-жүрқ еткен.

Қоян жон, күрең төбел мінген аты,
Жүргенде алды аяңдап, желеді арты.
Аңсағай арық келген жануардың,
Құландай құмда жортқан жүріс салты.

Құлан жал, бөрі кеуде, қамыс құлақ,
Салпы ерін, тарбақ танау, киік сағақ,
Бос белбеу, бота тірсек, қол ет бөлек,
Сіңірі желбеленген, құлан тұяқ.

Бұл кім ед жапа-жалғыз келе жатқан,
Қиядан аңдай жортып құлдилатқан?
Дейтұғын Асқапұлы ер Бағыда,
Қазбектің ағашы мен анын баққан.

Дағыстан туған жері, жастан өсіп,
Бір көріп келейін деп соған шыққан.
Зұлысты әкесі Асқап қырық жыл бағып,
Белгісіз бір адамнан қаза тапқан...

Манабы Дағыстанның елден қуып,
Іргесін аулақ салған ол сондықтан.
Он бір жыл Дағыстанға келмеп еді,
Сағынып нағашысы хабар айтқан.

Қартайған нағашысы Әбуоһап,
Жетпісті желкелеген құрттай санап.
Дейтұғын Қамза, Қапар екі ұлы бар,
Жігерлі қаулап тұрған таудай талап.

Бағыда сол бетімен төмен түсіп,
Ызғытты күреңімен желдей есіп.
Жарқ етіп айналмадан шыға келді,
Көңілі тасығандай алып ұшып.

Қаласы Дағыстанның сәнсіз салған,
Құлама, ылди төмен қонысталған.
Быжырқай ала-құла бақтары бар.
Үйлері қиқы-жиқы мыжырайған.

Қарады ыстық көріп ер Бағыда,
Сағынып келгендіктен неше жылда.
Алабы Дағыстанның күлмең қағып,
Табиғат қарсы алғандай кел деп мұнда.

Көсілген кең байтақты тағы сүзіп,
Беткейге көз жіберді бір заманда.
Шатырлы бақшасы бар үш-төрт үй тұр,
Бағыда мұздап кетті қарағанда.

Белгісіз әлде бір күш бойды кернеп,
Құмартты тұрғандай-ақ ойға шөлдеп,
Көңілі түйткілденіп неше қайта,
Жүруші ед болжай алмай жауын дәлдеп.

Көзіне елестейді әкесі Асқап,
Тұрғандай сол үйлерді тура нұсқап,
«Қаныммен тас боялтқан сұмдар сонда,
Бағышым, тап!» дегендей ойын бастап.

Бұл үйде көрі Жүсіп қаны қара,
Талайға зар илетіп салған жара.
Бағыда көп ойларға кетті батып,
Жүрегін намыс тілді пара-пара.

Өлім не?

Жанға тиген ардың оғы,
Сөнбейді арға тиген намыс шоғы.
Ойламай ар-намысын ессіз болса,
Есеп пе ол адамның бар мен жоғы...

III

Жетпістің жетеуінде кәрі Жүсіп,
Ешкімді теңгермейтін, көңіл өсіп.
Жыландай сүлік сорған сұп-сұр болып,
Кәрі бет арсыздыққа қалған пісіп.

Дембелше, шалқақ біткен өр көкірек,
Аспандап көңілімен көкті тіреп,
Тұтасқан самайымен бурыл сақал,
Түсінен түгі шығып тұрған тітіреп.

Десе жұрт, зар илейді Жүсіп манап,
Өрлейді өзін жұртқа ие санап,
Омырау еркінсіген төрт ұлы бар,
Жүргені қан қақсатып кетсе жанап.

Кенжесі Зайда деген жалғыз қызы,
Жанарлы жай отындай бота көзі.
Сипаты «ай астында Айбаршадай»,
Күлсе—гүл, сөйлесе—алтын әрбір сөзі.

Ақ жүзі алтын Кавказ күміс қары,
Қабағы құндыз жаға, биік жары.
Майдағы қызыл гүлдей екі беті,
Бір сонда сұлулықтың барлық нәрі.

Енжу мен ақ мерует мойнында,
Ұрлаған екі алмасы қойынында.

Теңдессіз жар табуды арман еткен,
Бақыттың дариясына шомылуда.

Сабырлы жүрген жүріс маң-маң басып,
Керілмес кербезсініп, асып-тасып.
Орташа ойға ұнаған ару дене,
Бәріне мінез-құлық тұр жарасып.

IV

Жазыққа аулағырақ Дағыстаннан
Сәскеде топ-топ болып жұрт жиналған,
Алапта шоқы-шоқы бақ қасына
Топтанып келіп жатыр жан-жағынан.

Жеккені қос-қос өгіз қос аяққа,
Мініскен үймелесіп сыйып шаққа.
Қыз, қатын, бала-шаға, кемпір мен шал
Тоқтатты арбаларын кең шақатқа.

Әдеті Дағыстанның болған салты,
Жылында — егістен соң барлық халқы.
Жиналып бір тамаша өткізеді,
«Сабан той» аталатын мұның аты.

Апарып әркім өзі той тамағын,
Бірлесіп көрсететін ынтымағын,
Бектері, бай, манабы жеке қос боп.
Бірыңғай кедейлері, малы шағын.

Ат шабыс, атпен ойнап, күміс алу.
Сынасып, көрсетісіп қайрат-қару.
Теңге атып мергендері бәсекелеп,
Би билер қыз бен жігіт, әсем ару.

Келеді фазтонмен Жүсіп манап,
Көкрегін көк тіретіп ұлық санап.
Арбалы, атты, жаяу кедейлерге
Үстінен мұрынының өтті қарап.

Бір-бір топ жігіттері соңына еріп,
Жүсіптің төрт баласы төсін керіп,
Ортада Зайда сұлу және келді,
Аңырды ай көргендей халық көріп.

Тоқтады бір бақшаға жеке тұрған,
Күнсімей күн бетіне шатыр құрған,
Асығып той бастауға жұртты жинап,
Біреу тұр сырнай тартып, дабыл ұрған.

Көпшілік сыртқы баққа құлай түсіп,
От жақты одақ-одақ гуілдесіп,
Толқындап шумақталған көкше түтін,
Аспандап кетіп жатыр бұлттар құшып.

Денелі, жауырынды, үлкен мұрын,
Қосына от жаққызды жұрттан бұрын.
Нарттай боп кәрі бетке қан жүгірді,
Арбаның саясынан сайлады орын.

Осы еді Әбуоһап жетпісті асқан,
Неше жыл жанын құрт жеп, қайғы басқан.
Күтуші ед бір мақсатты ішке сақтап,
Алғанша таспа тіліп қара тастан.

Сергіді кәрі дене бүгін қалай,
Елгезек болып кетті бозбаладай,
Жігіт боп жетім Бағыда көрінген соң,
Қойнына қуанышы жүрді сыймай.

Қоршаған айналасы жігіт-желең,
Ортада ер Бағыда жанған шамдай,
Ойнатып ор текеше күрең атын,
Тобына тобырлардың келді осылай.

Басталды ойын-сауық неше түрлі,
Өнерлі жігіттерден сегіз қырлы.
Биледі әсем жігіт арулармен,
Күй тартып сыбызғыдан сексен сырлы.

Зұлысқа күн күлімдеп, нұрын ілді,
Көк шыңын күн сүйген соң тас та күлді.
Жел сипап шымылдығын таудың жасыл,
Безентті бейне қосып сұлу гүлді.

Ақ бұлтын ақ торғындай қалқып сырды,
Тау-таудың арасына перде құрды.
Төменде болып жатқан той қызығын,
Төгіліп төбесінен қарап тұрды.

Жеке топ ұл, қызымен кәрі Жүсіп,
Алқаға мойын бұрды көзі түсіп,
Шақыртты той бастайтын адамдарды,
Менмендік қылығымен көңілі өсіп.

— Айтыңдар, жар шақыртып халайыққа.
Біз дағы көптің бірі болайық па?
Даңқым бар, өзім манап, батыр Жүсіп,
Жойғаным маңызымды лайық па?

Белгілі ер екені барлық балам,
Естіпті атағымды «патша ағзам»,
Теңім жоқ ұл, қызымен бұл ортада,
Сондықтан бүкіл топтан жер-аурам.

Олег пен Ескендірдей батырсын деп,
Барғанда губернатор айтқан маған.
Бұл тойдың түп қожасы мен боламын,
Мәлім ғой өздеріңе менің бағам.

Көпіріп осылай деп Жүсіп лақты,
Міндім деп, жібек киіп, арғымақты,
Өзім ер, өзім шешен, өзім манап,
Кім бар деп Дағыстанда менен бақты...

Көрдің бе қаны қара сұмның ойын,
Баспақшы жалғыз өзі елдің бойын.
Шаруаның еңсе жимақ думанында,
Мендетпек менмендікпен барлық тойын.

Күшің маған, өзіңе шыбын жаның.
Деп қанын сорған талай бұхараның.
Адамды айуандай ауыздықтап,
Хан, манап шер жұтқызған сенің заңың...

Жігіттер дәмеленіп дайындалып,
Бір атар шүріппе мылтық қолына алып,
Алыс тұр отыз адым биік діңгек.
Бір жігіт жамбыны ілді алып барып.

Көз тікті Дағыстанның кәрі, жасы,
Асар деп қай жігіттің дәрежесі,
Ахмет, Хасым, Қайдар, Хасензада,
Жүсіптің қатар тұрды төрт баласы.

Қыз, қатын, бала-шаға шет жағында,
Салтатты жігіттер тұр сырт қатарда.
Қасында Қамза, Қапар ат үстінде,
Қарап тұр тамашаға Бағыда да.

Жамбыны Қасым атты жеке тұрып,
Жоғалды зуылдап оқ аспанға ұлып.
Ұялып, қызараңдап, намыстанып,
Шегініп кейін кетті дымы құрып.

Мергендер дәмеленген түгел атты,
Бәрі де тигізе алмай, сіле қатты.
Намысқой, мақтаншақтау жігіттерге
Күлкісі көпшіліктің жаман батты.

Ортадан той бастаушы айқай салды,
Келсін деп дәмеліден кімдер қалды.
Отыр ед Әбуоһап жалт-жұлт қарап,
Күреңнен ер Бағыда түсе қалды.

Іркілмей ілгерілеп басып қадам,
Ортаға мылтығын ап жетіп барды.
Көрмеген Дағыстанда бұл жігітті
Мөлдіреп Зайда сұлу қарай қалды.

Қарауда түгелімен халық соған,
Көпшілік таныс емес бұрын бұған.
Сымбат пен жүріс-тұрыс бәрі бөлек.
Бағыда жат көрінді сондығынан.

Беренмен сығалады алып епті,
Бөгелмей ұсынғанда оқ бұрқ етті.
Қалықтап түтін қалды иіріліп,
Жарқылдап жамбы тасқа шылдыр етті.

Баладай мысық қуған зырлап ұшып,
Жамбыға Әбуоһап бұрын жетті.
«Тусаң ту, жігіт болсаң осылай» деп
Сүйінген сөздер шықты қошеметті.

— Баяғы Асқаптың бұл жалғыз ұлы,
Естуші ем болыпты деп жігіт гүлі.
Шақыртып Әбуоһап алдырыпты,
Келсін деп Дағыстанға туған елі,—

Дегенде Жүсіп өңі сұп-сұр болды,
Білдіртпей теңселгендей оңды-солды,
Жанында жасырынған жұмбағы бар,
Қиялы талай сұмдық ойды шолды...

Сүйінді Бағыдаға тұрған халық,
Күйреп ед қорлағандай күйіп, жанып.
Жүсіптің сағы бөлем бір сынды-ау деп,
Барлығы масаттанды мейірі қанып.

Жүсіптің төрт баласы бәрі балуан,
Өздерін ер сынайтын асқан алуан.
Басталды күрестері бұдан кейін,
Жігіттер таңдамалы шықты бұған.

Барғанын шыдатпады Қасым шығып.
Асырды алапатын бәрін жығып,
Сұрады Бағыдадан тұрған халық,
Күрес деп Қасымменен тілек қылып.

Денесі еңгезердей Қасым алып,
Жығылмас жазатайым қапы қалып.
Тиді бұл көпшіліктің намысына,
Өзінше Жүсіп отыр масаттанып.

Шешінді жұртты сыйлап ер Бағыда,
Екінші сынға түсті ол тағы да,
Бұлшық ет бүйрек тастай бөлектеніп,
Қасымға қарсы барып тұрды бұ да.

Жыландай арбайтұғын қадап көзін,
Отырды эзер ұстап Жүсіп өзін.
Мақтасып, Бағыдаға сүйініскен
Тікендей көріп барлық жұрттың сөзін.

Арбасты екі балуан көпке шейін,
Ұстауға бір-біріне келмей бейім,
Шап беріп ұстай алды ер Бағыда,
Әдіспен шегінгенше Қасым кейін.

Қасым да тез ұстады қапы қалмай,
Күш салды көтермек боп жан аямай,
Қапсырды қабырғасын салалы қол,
Бағыданы састы Қасым тапжылта алмай.

Айқасқан екі алыптың тартысына,
Қызыға қарады жұрт шыдай алмай.
Тізілген бұлт үстінде жұлдыздарша,
Жанарын мыңдаған көз тұрды айырмай.

Өрімдей талай сұлу мөлдіреген,
Жүрегі жыға тартып, елжіреген.
Жықса деп Бағыданы тұрды тілеп,
Қасымға қарсы болып көлденеңнен.

Тексеріп ортасында тұрды Зайда,
Топ жарған жігіт-ау деп осындайда,
Қасымды туысым деп болысса да,
Бағыданың жалыны артық әлдеқайда.

Кірпік қағып, ашқанша қайтып көзді,
Қасымның жондығын ол жалт еткізді.
Жұлып алып, үйіріп теріс сілкіп,
Тозаңын ер Бағыда бұрқ еткізді.

Сүйініп, көтермелеп тұрды халық,
Орнынан әрең тұрды Қасым талып,
Жүсіптің қап-қара боп кетіпті өңі,
Төбедең жай түскендей бұлтты жарып.

Ішінен заһар шашып улы жылан,
Өшікті Бағыдаға одан жаман,
Дегені қап сені ме көрініп тұр,
Түтігіп түгі шыққан қаһарынан.

Жігіттер Бағыданы ортаға алып,
Сүйініп өнеріне құмарланып,
Өшкен жанып, өлгені тірілгендей,
Оһап жүр топты жарып, масаттанып.

Той басшы тағы шықты төрені ұстап,
Өткізді саңдақ атты әуел бастап.
Бос белбеуі бұралып, шабан басып,
Күреңі Бағыданың жөнелді ақсап.

Көргенде олқысынды талай адам,
Иреңдеп жөнелгенде ең соңынан.
Айдаушылар еліртіп, желе жортып,
Тегіске құлап кетті, белден арман.

Қалған жұртты бастаушы екі бөлді,
Бірінші топ Жүсіптің үсті болды,
Көпшіліктің ауқымы Бағыдада,
Ортаға алып гулесіп оңды-солды.

Жастарда би билеуге болды талап,
Сан ару салтанатқа тұрды қарап.
Жөнелді лезгинканы дуылдатып,
Кезекпен барлығы да тамашалап.

Керісімей о да келді сұлу Зайда,
Зайдадай биге шебер әйел қайда!
Жігіттер неше алуан билесе де,
Зайдадан оза алмайтын мұндай тойда.

Бағыда жігіт екен анық жолды,
Кезегі Зайдаменен тура келді,
Жаңылмай такты сайын дәл түсіріп,
Ұстады қатарласып қолмен қолды.

Алқынтты жүректерін дірілдетіп,
Бір лептің жандарына күші жетіп.
Буынын еркі кетіп әлсіретті,
Жасырын жанның нәзік күйін шертіп.

Ұялып қарай алмай Зайда қырын,
Төңкеріп көз тайғызды сұлу бұрын.
Астынан жанарының жарқ еткізіп,
Бір қараумен білдірді жүрек сырын.

Білмейді қорықты ма, қуанды ма,
Жүйткіді ме жүрегі, жұбанды ма?
Көргенде не ғып бір-ақ балқып кетті,
Махаббат отыменен арбалды ма?

Сыбырлап бір тілсіз тіл жүрегіне,
Айтқандай жетесін деп тілегіңе,
Шаң шықты, айқай шықты, ат көрінді,
Шешусіз жұмбақ қалды, керегі не...

Көрінді ең алдынан қос ақбоз ат,
Тозаңы көкке шығып шумақталад,
Қарасы басқа аттардың көрінбейді,
Құйындай екі жүйрік қосарланад.

Дауласты ілезде жұрт қарап тұрмай,
Қадалғанын қоя ма көз айырмай,
«Қасым менен Қайдардың қос бозы» деп.
Бір даңғой шетте тұрған салды айқай.

Көңілді сонда Жүсіп масаттанды,
Мінді де фазтонын өзі аттанды.
Ұлдарының таныды жүйріктерін,
Бәсе деп күлмең қағып бір мақтанды.

Қос боз ат келіп қалды ылди түсіп,
Таласып, кезек озып, желдей есіп.
«Күреңге әлде біреу қас қылды ма?
Бекер-ақ жіберіппіз оны қосып».

Сасып тұр Әбуоһап осыны ойлап,
Алысқа көз салады бойлап-бойлап.
Жазыққа екі боз ат жеткен кезде,
Төбеден тозаң шықты түтеп, қайнап.

Нөсерде тау тасындай домаланған,
Етекке қыран құсша құлаш ұрған.
Лақтырған түйдек-түйдек тозаңдары,
Бұлтындай қарашаның тауға қонған.

Лағындай ақбөкеннің кей шабысы,
Енесін жекедегі жете қуған.
Құтырған жолбарыстай күрең екен,
Ақ алқа омырауын көбік жуған.

Құйрығы тірсегіне дари алмай,
Екпінмен көтерілген кейін қарай.
Кекілі шоқталанып кейін серпкен,
Тұңғыштың тоғыздағы тұлымындай.

Лақтырған төсі жерге тие жаздап,
Керілген кер маралдың бауырындай,
Шыңдалған қара жолдың топырағын,
Аспанға шырлатады жай оғындай.

Еркелеп енесінің сүтін емген,
Құлағы жымырулы жас құлындай.
Дүбірі жануардың жерді жарды,
Аңшының аңыздағы дабылындай.

Жұлдызша іңірде аққан ағып өтті,
Егіс боз қала берді байлағандай.
Баласы жалын құшып, жатып алған,
Топ жарып өте шықты күрең солай.

V

Түн еді, тау көсіліп қалған жатып,
Қондырып бұлтты үстіне шумақтатып.
Астында қалың бұлттың ай да адасып.
Жұтылып жұлдыздар да кеткен батып.

Даласы Дағыстанның жым-жырт болып,
Тыйыштық аймағына төнген қонып.
Білдірмей бетті сипап ақырын ғана,
Қоңыр жел өтіп жатыр жайлап шолып.

Ел жатып, шамдары да қалған сөніп,
Басып тұр төбесінен Зұлыс төніп,
Жалғыз-ақ қаланың қақ ортасында
Жарық тұр жалғыз үйде кекеп күліп.

Жарықтан сүңгіп кетсең ішке қарай,
Төрінде төбедей боп отыр сұмырай.

Ұл, қызын түгелімен жиып алып,
Намысқа түсіп отыр шыдай алмай.

— Қорлығы Бағыданың өткен жоқ па,
Өлтіріп жер-жебірге жеткен жоқ па,
Мыңдаған қалың топтың ортасында
Бәріңнің абыройыңды төккен жоқ па?..

Деп Жүсіп ұлдарына айтты сырын,
Түсіріп ойларына ескі жырын,
Кектескен, кек алғанын айтып отыр,
Әңгіме былай еді бұдан бұрын:

Ер еді Асқап дейтін от-жалындай,
Түздердің томағасыз сұңқарындай.
Өр болып жас басынан өсті тауда,
Қайтпайтын қарауылдың тұлпарындай.

Адамнан қайтуды Асқап білген емес,
Жігерін жетіммін деп берген емес,
Айбатты арыстандай, өткір тілді,
Еш адам тағы да ондай мерген емес.

Бір жылы Жүсіп елге салық салды,
Салығын жалғыз Асқап бермей қалды.
Жылатқан ел мен ерді сұмырай деп,
Жүсіпке бағынбауға дайындалды.

•Ертеден зұлымдықпен Жүсіп манап,
Шешеннің шер жұтқызған елін талап.
Шабуыл шаң түтеген жорықтарда
Сатылып сәрсек қылған жұртты тонап.

Жүргені арқа сүйеп үйез, ұлық,
Ерте-кеш ойлайтыны арам қулық.

Аң беріп, азық беріп жағынады,
Бәрінен жиып алып, зорлық қылып•

Деп Асқап бұхараны бірлестіріп,
Өзіне көпшілікті алды бұрып.
Өшікті содан бастап Жүсіп оған,
Асқапты жоғалтуға дұзақ құрып.

Бір күні елді жиды Жүсіп өзі,
Үкімін көрсететін келді кезі.
Ақырып, әмір беріп бұйрық қылған,
Халыққа қатты тиді Жүсіп сөзі:

— Аңдарың,— Жүсіп айтты,— биыл алған
Тысқары алымынан ұлық салған.
Терісі екі аюдың, тоғыз арқар,
Асқапқа шығынымыз міндет қылған.

Орнынан Асқап тұрды шыдай алмай:
— Ақын бар, әмір бермек сенің қандай?
Өзіміз ұлығыңа тапсырамыз,
Жұмсама сен суық қол сұр жыландай.

Мен сенің тұқымыңды құртамын деп
Жүсіп те ашуменен жөнелді өрлеп.
Қайтпайды, қаймықпайды қайратына
Асқап та тұрып алды, келсең-кел деп.

Айқасқан Жүсіп пенен Асқап солай,
Орынсыз зорлығына шыдам қылмай,
Теректің өзенінде толқын айдап,
Сүйегі шықты Асқаптың көп ұзамай.

Жүсіп сұм сөгіп отыр балаларын,
Жетпед деп Бағыдаға шамаларың.

Менің жас кездерімде душар болған,
Мұндайдың құл қылдым деп бабаларын.

Жарық жоқ Бағыданы, жоқ қылмасаң,
Бір атым оның құнын оқ қылмасаң,
Көлденең сөзін бөліп, Қасым айтты:
— Ойланып қойғамыз,— деп,— әлдеқашан.

Осындай күйге түсті тойдың арты,
Жүсіптің қанқұмарлық ескі салты.
Ант алды ұлдарынан айнымасқа,
Жүсіптің барлығына қойған шарты:

«Өзімше Асқапты атқан күтіндер жол,
Өте сақ қамданындар, қайраты мол,
Атпасаң қыбын тауып, алдырмайды,
Мылтық пен қанжарына тигенше қол».

Ұйқыда жұрттың бәрі таңға таяу,
Бір адам күрсінеді ештеп баяу.
Үнілеп қатты леппен дем алады,
Қандай жан мазасыз боп түскен қаяу.

Қараңғы күңгірт сәуле үйдің іші,
Зайда еді ойда жатқан кетіп тишы.
Мазасыз ары билеп, ақыл айтып,
Жан сырын жасыруға жетпей күші.

«Хан ішу әдетің бе, әке сенің,
Сасиды ажал исі алған демің.
Жалғызды, жазығы жоқ өлтіртпексін,
Қызығын өшіруге өмірінің».

Қиялға мұндай терең батты сұлу.
Төбеге қолын қойып жатты сұлу.

Жарқ етіп күн нұрындай бұлттан шыққан
Бір ақыл өлтіртпеуге тапты сұлу.

VI

Ертемен қалың тұман тауды басты.
Жасырып қалқалады қара тасты.
Бір тарқап, бір түнеріп тұрды солай,
Кей кезде көрінбестей аяқ асты.

Баяғы жалғыз аяқ Бағыда түскен,
Жабулы бұлыңғырдан көрінбестен.
Сол жолмен үш-төрт адам жүріп барад,
Тұманмен кім екені білінбестен.

Бір кезде шоқталысып тұра қалды,
Еңкейісіп жан-жаққа көзін салды.
— Жүрейін мен алдыңда, қарағым,— деп,—
Бағыдаға Әбуоһап сыбырлады.

Оһапқа ер Бағыда жолды берді,
Тілін алды, барғалы соңына ерді.
Ақырын жылжып тұман бұлтша көшіп,
Төгіліп төмен қарай жүре берді.

Асты құз, үстінде шың, ортада жол,
Қырынан аяқ тайса, біткенің сол.
Жерінде шығаберіс жол осындай,
Зұлыстың асуының қиыны ол.

Асуға шыға келді Әбуоһап,
Баспалап жиек артып, алдын қарап.
Алдыңғы құламаның қойнауынан
Тарс етіп мылтық даусы шықты бір-ақ.

— Сақтан,— деп Әбуоһап төсін құшты,
Жалма-жан кейінгілер аттан түсті.
Жүгіріп ер Бағыда барғанында,
Етекке құламадан бір-ақ ұшты.

Бағыда жігіттерге қолын сермеп,
Сендердің жататының осы жер деп.
Жабысып қақпа тастың қырыменен
Ол өзі жоғарыға жөнелді өрлеп.

Бір тасты өрлеп барып паналады,
Бөркін ап таста жатып сығалады.
Қойнауды аздап қана тұман басқан,
Қай жерге бекінгенін біле алмады.

Бұрқ етіп бір жартастан түтін шықты,
Бағыда байқап қалды, көзін тікті.
Тағы да жігіттерге жалт қараса,
Оқ тиіп, шөге түсіп қарап бұқты.

Ыза-кек Бағыда да қайнады енді,
Ол жұтты у жұтқандай алған демді,
Қан толып ыза кернеп екі көзге,
Жанымнан аяймын деп енді нені.

Серпіліп сайға түсті барлық тұман,
Шағылды таудың тасы күн нұрынан.
Тізіліп жатыр екен қатар-қатар,
Көрінді жаудың бойы жасырынған.

Ыңғайлы Бағыданың жері бапты,
Көрініп төртеуі де қатар жатты.
«Төгілген жазықсыздың қаны үшін!» деп
Шекеден шеттегісін көздеп тартты.

Оқ салды төмен түсіп береніне,
Жауды да оқ жаудырып борандатты.
Айналып басқа тасты тағы барып,
Қасымды қастап тұрып дәл сұлатты.

Үшеуі Бағыданың оғына ұшты,
Қорқырап, арам тәндер жерді құшты.
Біреуі тұра қашқан, Қамза атқанда,
Жаралы шала тиіп, сайға түсті...

VII

Ер өлсе еңбегі мен ісі қалар,
Сүйінткен бұқарасын күші қалар,
Қан жұтып, қанға адамды шомылдырған
Жауыздың хан менен бек несі қалар?

Ердің ел куа болар еңбегіне,
Сақталар талай жылдар жүрегіне.
Қасиет халқы сүйіп өткен адам,
Қоя ма ақыр жетпей тілегіне.

Ол күннің озбырлары хан менен бек,
Адамды аяу үшін қоймаған шек.
Бірі де ойламаған халық қамын,
Оздырса қара басын болғаны тек.

Улатып талай-талай ердің жанын,
Сусын ғып жұта берген көптің қанын.
«Құдыққа құл құтырса қармақ салар»
Деп айтқан мәтел қылып қара заңын.

«Жылама, алтын Кавказ, күңреніп сен,
Өміріңе сенің алтын айғақпын мен,

Елінді тұншықтырған жауынды орып,
Қиғанша тірсектерін тұрайын мен.

Тіліп ед Рүстем ¹ де жүрегінді,
Сонда да бере алмаған тілегінді.
Ескендір шыңдарынды шырқап басып,
Боялтқан қызыл қанға көп жерінді*.

Осылай ойға кетіп ер Бағыда
Қарамай қалған қатып жан-жағына.
Не болып, не қояды мәлім емес,
Қайғының қалды батып шарбағына.

Тағы да бұлт ойнады тауды басып,
Шыңдардан қалқып барад қарғып асып.
Төгілді төбесінен нөсер құлап,
Теректің долы өзені кетті тасып.

Көмілді, көрінбейді күннің беті,
Қара бұлт тауды басу есілдерті.
Мен мұнда деген сынды күннен хабар
Қызарды көкжиектің батыс шеті.

Сұрланған, сұсы кеткен кәрі Жүсіп
Еріксіз еңіреуде ойға түсіп,
Шақырып жалғыз қызын былай деді,
Отырып бауырына қысып-қысып:

— Төрт ағаң жаудан өлді, арманым мол,
Сұмырай Бағыда дейтін өлтірген сол.
Кездесіп әлдеқалай ұшырай қалса,
Кегінді ұмытпайтын жауынгер бол!

---

¹ Фердаусидің «Шаһнамасындағы» батырдың аты.

Қанқұйлы мына қанжар іштен байла,
Бағыда саған құмар оны да ойла,
Сертің бер осы сөзге кәрі әкеңе,
Қалған жоқ бұдан басқа ақыл-айла.

Төк қаның, қанішердің балам болсаң,
Алдап жең әлдеқалай көре қалсаң.
Соғысып ашық түрде ала алмайсың,
Сүйген боп сен де өзіндей алдамасаң.

Қанжарды іштен Зайда байлап алды,
Көрсетпей қынабымен сайлап алды.
Намысын төрт ағамның жоқтаймын деп
Жүсіпке антын беріп құран алды.

VIII

Арада содан кейін алты ай өтті,
Төгілген бау-бақшаның кезі жетті.
Келуге жүзім үзіп өз бағынан
Құлпырып сұлу Зайда баққа кетті.

Жамылып көк тұманды Кавказ тұрды,
Ерігіп бұлттар-дағы көшіп жүрді.
Көсілген жасыл бақтар етегінде
Жеміске басын иген, төккен сырды.

Бақ толғап ермек қылған жібек желді,
Мәуесін барлығы да бұтаққа ілді.
Жарқ етіп жердің күні секілденіп,
Тотыдай төңкеріліп Зайда келді.

Жасыл сусын жұтыңған жүзімдері,
Күн шағылған жұлдыздай тартар көзді,

Соларменен тілдескен секілденед
Зайданың камзолына шеккен зері.

Бой жазып неге келді Зайда сұлу,
Қиын ғой сұлулардың сырын білу,
Іші де сырт қалпындай сұлу ма екен,
Оларға қажет пе екен ойнап-күлу?

Бақшаны аралап жүр жалғыз өзі,
Қадалып әрбір гүлде жанған көзі.
Бір тастан таяуырақ өткенінде,
Естілді бір адамның тәтті сөзі:

— Зайдажан, бері қарай мойныңды бұр,
Ғарыбың сені күткен алдында тұр.
Шөлдеген махаббатқа бейшарамын,
Аңдамай, асығыста етпеңіз қор!

Болмады жігіт сөзін тыңдамасқа,
Еркі жоқ мойын бұрып қарамасқа.
Аяғын төмен қарай салбыратып,
Бір нұрлы жігіт отыр қия таста.

Төменнен таяу келіп Зайда сонда:
— Шақырды қандай ажал сені мұнда?
Махаббат сенде-ақ болсын, менде болмас,
Деп пе едің ұмытылар кеткен құн да.

Жалындай леп боп шығып алған демі:
— Көрсем деп жүруші едім Бағыда сені.
Жерге түс, төрт ағамнан мен артық па,
Қалдырмай бұл күйікте өлтір мені.

— Зайдажан, не деп тұрсын, неғылғаның,
Есімде мені ажалдан құтқарғаның.

Өлтірді, нағашымды және әкемді,
Еріксіз шектім соның қайғы, зарын.

Кінасыз біле алмадым не қылғаным,
Әуелі кім бастады ажал әнін,
Аң аулап жүргенінде осы тауда,
Әуелі әкең ішті әкем қанын.

Кезімде балапандай жетім қалдым,
Өлмедім, өмір сүрдім, үміт алдым.
Сағынып туған жерді, нағашымды,
Талаппен түү Қазбектен келе қалдым.

Жазалы өнеріме боламын ба,
Өзің айт тең-құрбыдан қаламын ба,
Алды деп бірер бәйге қалың топта,
Тағы да қам істеді ажалыма.

Зайдажан, өзің айтшы, ойлап мұны,
Ұйқтамай жатпадың ба дәл сол күні,
Хабарын ертең ерте су басында
Естірткен сен емес пе ең сәтті күні?!

Сақтандым, өзі ұзатты Әбуоһап,
Баласы Қамза, Қапар етті талап.
Жазықсыз қарт нағашым баласы да
Теректің өзеніне кетті құлап.

Өртендім, біле алмадым қайтерімді,
Көзімді шелдей басып, жас сорғалап.
Дем алмай, сығаламай үш-төрт тарттым,
Болғандар қанға құмар өзі сұрап.

Мен сонда осы тауды күңреңттім,
Мың түрлі махаббатты ойға кеттім.

Әкең, ағаң не көрсе жазасынан,
Бір сені көрейін деп талай күттім.

Істеген жақсылығың ұмытылмай,
Көретін де жүзіңді күнге жеттім,
Мә, қанжар, ал кегіңді ант еткесін,
Сен үшін жас өмірімді талақ еттім.

Секіріп қыз қасына түсті құзға,
Қанжарын жүзін ұстап, берді қызға.
Жүсіпке берген анты еске түсіп,
Айналды қыз денесі суық мұзға.

Шалқайып төсін басып, жұмды көзін,
Тұншықты қалың ойға, ұмытты өзін.
Денесі бір суынып, бір қызынды,
Жеңе алмай Бағыданың айтқан сөзін.

Талықсып тұрып қалды қимылдамай.
Жанына у жайылды әлдеқандай,
Білмейді қуаныш па, қорқыныш па
Кейде ащы денесіне, кейде балдай.

Қадалған тікеңектей тиіп қатты,
Жүрегін тіліп зәрі өтіп жатты,
Дарига-ай у да ішті, бал да ішті,
Жан құрғыр таба алмады еш рақатты.

— Зайдашым,— деді Бағыда тағы тұрмай,—
Махаббат қоймады ақыр жанымды ұрмай,
Еріксіз еркімді алған бір адамсың,
Алдыңа келіп тұрмын мойын бұрмай.

Балқыр ед жалыныма тас та қайнап,
Сені көрсем күндей боп кетем жайнап,

Не ажал, не махаббат отына өрте,
Өмірімді еркіңе тұрмын байлап.

Жүректі жүрек оты билеп еді,
Жұмбағын екеуі де білмеп еді,
Соқтығып екі жалын аспанға өрлеп,
Зайда да жанталасқа келіп еді.

Қайтсе де өлтіруді міндет етті,
Сұрланып Бағыдаға таяу жетті,
Көзіне көзі түсіп қарағанда,
Қанжары батыр қыздың түсіп кетті.

Ұмтылғанда Бағыда тұрды күліп,
Қуанғандай ер қызға іші жылып.
Қанжар түсіп кеткенде жасын төгіп,
Тұрып қалды Зайданың дымы құрып.

Тым-тырыс біраз тұрды тыныс бітіп,
Бау-бақша тағы да тұр тишы кетіп,
Махаббатсыз жүрмейтін гүл бейшара
Екі жасқа анталап бақыт күтіп.

Мөлдіреп ар билеген екі көзі,
Жүрегін біраздан соң биледі өзі.
Мандай шашын қолымен кейін серпіп,
Мінекей сол сұлудың айтқан сөзі:

— Қайда деуші ем әділдік бала күннен,
Жұлдызды ой туатын кейде түннен,
Жұлдыз, айсыз қара түн жауыз әкем,
Ақырғы қасық қаның күтті менен.

Туғаным, тумай кеткір оған ерген,
Зорлықты, зомбылықты мақтан көрген,

Жылатып, сан сорлыны тонағанын
Өссем де қыз бала боп талай көргем.

Шеше алмай әке жайын, өмір сырын,
Анам да көнгендей ед оған бұрын.
Қысылып анам бір күн жатқанында,
Күңіреніп маған айтқан жанның жырын.

Сен, Бағыда, мен де жаспын, махаббат сол.
Махаббат деген не деп созбаушы ем қол.
Адамды адам сүйіп, өмір ету,
Деуші едім елің үшін ер құрбан бол.

Өзендер көсілді де жүре берді.
Күнікейдің күлкісіндей күн де күлді.
Айтуға басқа сөзді әлі жетпей,
Ақ білегін Бағыданың мойнына ілді.

Шешілді өз-өзінен ойдың сыры,
Қайғы ұшты көшкен бұлттай жазғытұры.
Кетпек боп Дағыстаннан сөз байласты,
Қазбектің шақырғандай биік қыры.

IX

Теректің биік шыңы көкке өрлеген.
Бұлтқа да кей мезгілде бой бермеген,
Басында сол биіктің кәрі Жүсіп
Өзінен басқанікін жөн көрмеген.

Қияңқы бет қажыған шалбарланып,
Жақ суалып, терісі кеткен жанып.
Сақалын жел мазақтап ақ селеудей,
Қан басқан екі көзі қайғыланып.

— Төрт баламды өлтірттім, бақыт қуып,
Ежелден нем бар еді қисық туып!
Жауыздығым түбіме жетті,— дейді,—
Ылайланған кәрі-жасы бетті жуып.

— Менің өмірім шіріген кәрі ағаштай,
Еш адамнан рақым жоқ, бәрі тастай,
Қолда қалған жалғызым Зайда қызым,
Антты бұзды, азат боп, амандаспай.

Жазығы жоқ Бағыда жазға жетті,
Менің өмірім мертіліп күзге жетті,
Дағыстанның жер, суы, тау мен тасы,
Бәрі дұрыс қарамай мазақ етті.

Үмітсіз қол тезінен қанжар алды,
Жағасына биіктің жетіп барды,
Көз ұшында, астында ағып жатқан,
Теректің өзеніне көзін салды.

Кәрі қол сұқты өкпеден дір-дір етіп,
Бұрсанып сағасына қанжар жетіп,
Шыңнан құлап, құдиды кәрі Жүсіп,
Ер Терек ренжімей қабыл етіп.

Келдің, өлдің деген жоқ толқындары
Үдей түсті тасқындап одан әрі.
Заманында зарлатқан талайларды
Сол Теректе жойылды сұмның зәрі.

1939 ж.

Иса Байзаков

Күралай Сұлу

МАЗМҰНЫ

Күралай сұлу	. . . . .	4
Алтай аясында	. . . . .	36
Ақбөпе	. . . . .	100
Кавказ	. . . . .	164

Байзақов Иса.
ҚҰРАЛАЙ СҰЛУ. Поэмалары
Алматы, «Жазушы», 1965.
200 бет.

Иса Байзақов
КРАСАВИЦА ҚҰРАЛАЙ
(поэмы)

(на казахском языке)

Издание «Жазушы».

Редактор Ш. Мухамеджанов
Художник А. Гурьев
Худож. редактор И. Исабаев
Техн. редактор С. Лепесов
Корректор Н. Исмаилова

Сдано в набор 29/X-64 г. Изд. № 51.
Подп. к печати 28/XII-1965 г. Фор-
мат 70×108¹/₃₂—6,25 п. л.—8,75 усл.
п. л. (Уч.-изд. л. 7,56).
Тираж 14 000 экз. Цена 53 коп

Заказ № 2236. Полиграфкомбинат
Главполиграфпрома Государственно-
го комитета Совета Министров Ка-
захской ССР по печати, Алма-Ата,
Пастера, 39.